

**ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLI
BILIMLENDIRIW MINISTIRLIGI**

**BERDAQ ATINDAǒI
QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK UNIVERSITETI**

QARAQALPAQ FÍLOLOGÍYASI FAKULTETÍ

Fakultet dekani:

_____ f.i.k., doc. Q.K.Turdibaev

«_____» _____ 2018-jil

5320100 - Jurnalistika bakalavr baǒdarınıń 4-kurs studenti

Abatova Ulbosinnıń

«Zamanagóy publicistikada esse janrı

(Qaraqalpaqstan baspasózi mısasında)» temasındaǒı

PITKERIW QÁNIGELİK JUMISI

Jaqlawǒa ruxsat berildi

Jurnalistika kafedrası

Kafedra baslıǒı:

f.i.k. Orazımbetova Z. Q.

İlimiy basshısı:

f.i.k., Paluanov B

(qolı)

«_____» _____ 2018-j

(qolı)

NÓKİS – 2018

Mámleketlik attestaciya komissiyasınıń

QARARI:

5220100-Jurnalistika bakalavr baǵdarınıń 4-kurs studentı

Abatova Ulbosınıń

Zamanagóy publicistikada esse janrı (Qaraqalpaqstan baspasózi mısahında)

temasındaǵı pitkeriw qánigelik jumısına

«_____» ball qoyılsın

MAK baslıǵı: _____
(qolı) (f.i.sh)

MAK ornbasarı: _____
(qolı) (f.i.sh)

MAK aǵzaları: _____
(qolı) (f.i.sh)

(qolı) (f.i.sh)

(qolı) (f.i.sh)

JOBASI:

KIRISIW

I bap. Zamanagóy publicistika tendenciyaları

I.1 Jurnalistika, publicistika, esseistika: óz-ara baylanıs hám ózgeshelikler

I.2. Essenıń janr sıpatında qáliplesiwi hám izertleniwi

II bap. Qaraqalpaqstan baspasózinde esse janri

II.1. Sh.Usnatdinov dóretiwshiliginde esse janri

II.2. Qaraqalpaq baspasózinde esse janrınıń rawajlanıwi

Juwmaq

Paydalanǵan ádebiyatlar

Kirisiw

Ǵárezsiz dáwirinde Qaraqalpaqstan publicistikasında jańalanıwlar júz berdi. Gazeta basqa gazetalardan ózgeshelikli túrde dóretiwshilik rawajlanıwǵa háreket etpekte. Jańadan formalıq hám janrlıq izleniwshilikler payda bola basladı. Qaraqalpaqstan baspasózinde janrlıq rawajlanıw kelip shıqtı. Bul sol dáwir talabı edi. Solardıń biri kórkem-publicistikalıq janr – esse bolıp tabıladı.

Pitkeriw qánigelik jumısımızdıń jańalıǵı sonda janr publicistikamızda janrlıq rawajlanıwdıń betin ashıp berdi. Jurnalistler, publicistler bul janrda kóbirek qalem terbeta basladı. Zamanagóy Qaraqalpaqstan baspasóz betlerinde esse janrındaǵı materiallar járiyalanıp atır. Respublikalıq gazetalar ishinde «Erkin Qaraqalpaqstan» menen «Qaraqalpoǵıstın tongı» gazetasında esse janrına kóbirek dıqqat qaratadı.

«Ámiwdáriya» jurnalında da esse janrındaǵı materiallardı ushıratıwımız múmkin. Sonlıqtan esse janrı boyınsha pitkeriw qánigelik jumıs jazıw, janrdıń rawajlanıwın kórsetiw máqsetke muwapıq dep oylaymız.

Pitkeriw qánigelik jumıstıń aktuallıǵı dep biz, janr boyınsha sońǵı payıtta kóplegen ilimiy maqalalar járiyalanıp atır. Biraq, olarda esse janrın rawajlanıwınıń teoriyalıq aspektlerine toqtalmaǵan. Biz usı boslıqtı toltırıwǵa háreket etemiz. Sonday-aq, qaraqalpaq publicistikası menen esseshiligin rawajlandırıp atırǵan Sh.Usnatdinovtıń sońǵı payıtta jazıp atırǵan esselerin analiz etemiz.

Pitkeriw qánigelik jumısımız eki bapтан ibarat. Buǵan qosımsha kirisiw, juwmaqlaw hám paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi de beriledi.

Tańlangan temanı úyreniwde jurnalistika ilimi boyınsha ilimiy izertlew jumısların júrgiziwde jurnalistika teoriyası boyınsha ilimpazlardan V.M.Goroxov, V.İ.Zdorovega, E.P.Proxorov¹ h.t.basqalardıń teoriyalıq izertlewleri biziń jumısımızdı jazıwda ilimiy tiykar sıpatında xızmet atqardı.

¹ Горохов В.М. Основы журналистического мастерства. Москва, 1989.; Здоровега В.И. Слово тоже есть дело. Минск, Наука, 1986.; Прохоров Е.П. Введение в теорию журналистики. Москва, МГУ, 2005.

Pitkeriw qánigelik jumıstıń ilimiy teoriyalıq tiykarların dóretiwde esse janrı boyınsha arnawlı shuǵıllanǵan M.Sıdıqnazarov, M.Qóchqarova, B.Palwanov hám basqalardıń esse teoriyası hám tariyxı boyınsha jazılǵan miynetlerinen paydalandıq.¹

Pitkeriw qánigelik jumısımız sońında úyrengen temamız boyınsha ózimizdiń juwmaqlarımızdı keltirip, pikir-usınıslarımızdı beriwge háreket etemiz. Jumıs sonında paydalanǵan ádebiyatlar dizimi jáne sxemalar orın alǵan.

¹ Сыдыкназаров М.К. Традиции жанра эссе в современной прозе Казакстана (на материале эссеистики Г.Бельгера, И.Щеголихина, Дм. Снегина), АҚД. Алматы, 2003; Қўчқарова М. Ҳозирги ўзбек адабиётида эссе жанри. Тошкент, 2003. Палўанов Б. Қарақалпақ әдебиятында эссе жанры. нөкис, 2007.

I bap. Zamanagóy publicistika tendenciyaları

I.1 Jurnalistika, publicistika, esseistika: óz-ara baylanıs hám ózgeshelikler

Filologiya ilimleriniń doktorı Fatima Mumoniva «ǴXQ publicistikasınıń ózgeshelikleri» degen maqalasında publicistika menen jurnalistikanıń ózgesheligine toqtap ótedi. «Jurnalistika iliminde publicistika hám jurnalistika» degen sózler paydalanıladı dep jazadı.¹

«Sonı ayrıqsha atap ótiw kerek, ǵalaba xabar qurallarındaǵı publicistika ulıwma publicistikadan ózgeshelenedi. Házirgi zaman Ózbekistan publicistikası tek te dástúriy ǵalaba xabar qurallarında ǵana emes, al globalıq on-line tarmaǵında keńnen járiyalanıp kelinbekt» dep bahalaydı avtor.

Baspasózimizde aqırǵı payıtları tez-tez kórinip turǵan esse shıǵarmalardı oqıp tanısıp, mınaday pikirge keldik: esse kórkem-publicistikalıq janrlardıń biri. Ol sońǵı waqıtta (basqa publicistikalıq janrlarına salıstırǵanda) qaraqalpaq kórkem-publicistikası menen kórkem ádebiyatına kirip keldi. Esse janrı ózinde hám kórkem ádebiyat belgilerin jáne publicistika belgilerin teń saqlaytuǵın publicistikalıq janr. Qaraqalpaq publicistikası menen kórkem ádebiyatındaǵı tuńǵısh esse janrında jazılǵan «Qaraqalpaqnama» roman-essesiniń ózinde de sintezleniw procesi ayqın kórinedi: «roman-esseden tómendegishe sintezlik sxemanı keltirip shıǵarıwǵa boladı:

1. Tariyxıy waqıyalar menen búgingi kúnniń waqıyalarınıń sintezi:
2. Publicistika menen kórkem ádebiyat sintezi..

Álbette, bulardı bir-birinen ajratılıp qarastırıw da onsha aqılǵa muwapıq kele bermeydi» dep jazadı ádebiyatshı-alım K.Allambergenov óziniń «Tuńǵısh qádem, úlken jańalıq»² atlı maqalasında.

¹ Globalıw procesi hám ǵalaba xabar quralları xızmeti” atamasındaǵı respublikalıq ilimiy-Ámeliy konferenciya materialları. Нөкіс. ҚМУ. 2016. 14-бет.

² Алламбергенов К. Туңғыш кәдем, үлкен жаңалық. // Жас ленинши. 1986. 16-октябрь.

Biz essede publicistikalıq sıpat máselesin qaramastan aldın dáslep publicistika degen ne sorawǵa juwap beriwimiz lazım.

Publicistika sóziniń ózi latinsha sóz bolıp, bizińshe jámiyetlik degen túsinikti bildiretuǵınılıǵı málim. Bul termin búgingi kúni tar professionallıq taraw ramkasınan óz jolın taptı hám jámiyetimiz turmısına keń túrde kirip keldi. Sonı ayırıqsha atap ótiw kerek, bir topar izertlewshiler publicistika dep gazetada járiyalanǵan barlıq tekstlerdi ataydı. Al jáne bir topardaǵı ilimpazlar bolsa, publicistika bul kórkem ádebiyat janrı dep tastıyıqlaydı. Úshinshi bir topardaǵılar bolsa, publicistikada faktler, turmıs haqıyqatlıǵın sáwlelendiriwde logika-ratsionallıq, emotsional obrazlıq usılınıń sintezin kóredi.

Biziń dáwirimizde ádebiyattıń tiykarınan úsh túri qalıplesti. Hámmemizge málim onıń tómendegidey túrleri bar: kórkem, ilimiy hám jámiyetlik-siyasiy. Biz kórkem ádebiyatta dúnyanıń obrazlıq sáwlesin kóremiz hám sezemiz. İnsan, onı qorshaǵan dúnya, sonday-aq avtor oyı hám sezimleri kórkem shıǵarmada shártli túrde obrazlı formada beriledi. Bunda álbette, avtordıń fantaziyası kerek. Lekin bunday minnetlemeler publicistikaǵa shártli emes. Demek, bunnan shıǵatuǵın juwmaq, barlıq publicistikanı kórkem ádebiyat janrı dep esaplawǵa tiykar joq. Degen menen usı taraw qánigeleri publicistikanı, sonıń menen birge kórkem ádebiyattaǵı publitsistlik máselesin ózlerinshe izertlep, oǵan konkret anıqlama beriwge háreket etip atır. Olardıń hár biri publicistika haqqında túrlishe pikirlerge iye. Birazları publicistikanı «jurnalistika tarawı» dese, jáne basqaları onı «ádebiyattıń sintetikalıq túri» dep aytıp júr. Mısalı, belgili ilimpaz, teoretik M.S. Cherepaxov publicistikanı ádebiyat penen ilimiy dóretiwshilik arasında júretuǵın dóretiwshilik túri sıpatında qarawdı másláhát etedi.

İlimiy shıǵarma, ádette, belgili bir dógerektegi adamlarǵa qaratılǵan bolıp keledi. Olar arnawlı qánigeliktegi bilimge iye hám óz termino-logiyasına iye bolıp keledi. Sonlıqtan, onıń usı belgileri ushın ǵana publicistika ilimiy shıǵarmanıń organikalıq bólegi bola almaydı. Entsiklopediyada kórsetiliwinshe: «Publitsistika - házirgi zamannıń aktual temasında jazılǵan jámiyetlik-siyasiy ádebiyat.» Bul sıpatlama kópshilik qánigelerdi, jurnalistika teoriyası boyınsha alımlardı

qanaatlandırmay atır. Sebebi, publicistika tek «jámıyetlik - siyasiy ádebiyat» ğana bolmay, ol sonıń menen birge radio, televidenie, hújjetli kinoda da óz kórinisin tappaqta.

Belgili alım V.V. Uchenova óziniń «Gnoseologicheskie problemı publitsistiki» dep atalgan miynetinde bılay jazadı: «Publitsistika jámıyetlik siyasiy iskerliktiń hár bir aktinde bahalaw bolıwı yaǵnıy anaw ya mınaw háreketiń jámıyet ushın paydalı yamasa zıyanlı ekenligi haqqında húkim shıǵarıw kerek ekenligin ańlaw hám onı qısqa túrde sáwlelendiriw demek...»

Rus alımı publicistikanı tereń filosofıyalıq, gnesologiyalıq kóz-qarastan sıpatlawǵa umtıladı. Bizińshe bul avtordıń pikiri júdá avstrakt berilgen. Bunnan tiykarǵı túsinikti tawıp alıw qıyın. Sıpatlama túsinikli, qısqa, anıq hám ıqsham bolıwı, onıń zárúrli belileri keń túrde ashıp beriliwi kerek.

Jámıyetlik-siyasiy ádebiyattıń teksti ápiwayı, anıǵıraǵı keń jámıyetshilikke qaratılǵan bolıwı tiyis. Eger de gazeta betlerine dıqqat penen itibar bersek, kúndelikli baspasózdiń materiallardıń forması hám mazmunına analiz júrgizsek, olardıń jámıyetlik-siyasiy xarakterge iye ekenligin kóremiz. Sonıń ushında gazetada járiyalanǵan dóretpeler tolıǵı menen jámıyetlik-siyasiy ádebiyatqa kiredi. Usıǵan usas pikirdi ilimpaz V.İ. Skorobogatov ta bildiredi. Máselen, ol «Publitsistika- bul usı kúnniń temasında jámıyetshilikke, xalıq massasına qaratılǵan baspasóz shıǵarması» dep jazadı. İlimpazdıń anıqlaması júdá tar kólemde. Eger ol aytqanday publicistika tek ğana baspa sóz shıǵarması bolatuǵın bolsa, onda prozadaǵı, poeziyadaǵı publicistika haqqında ne aytıw múmkin.

Professor G.N. Vartanov publicistikaǵa basqasha sıpatlama beredi. Onıń kórsetiwinshe «Publitsistika-jurnalistika tarawı bolıp, jámıyetlik-siyasiy problemalardı ilimiy pikirlew, logikalıq isendiriw hám sezimtallı tásir etiwshi qurallarına suyengen halda operativ izertlewdi ulıwmalastıradı hám talqılaydı» Bul hám joqarıdaǵı V.İ. Skorobogatovtıń sıpatlamalarında publicistikanı jurnalistika tarawı menen sheklep qoyıwǵa háreket bar. Ondaı bolatuǵın bolsa jurnalistika degende biz ğalaba xabar quralları dúnyasın túsinemiz.

Lekin, ol yaǵnıy gazeta, radio, televidenie hám basqalar ásirimizge onsha uzaq bolmaǵan dáwir ishinde payda bola basladı. Solay eken ayırım alımlarımızdıń atap aytqanda V.V. Uchenovanıń durıs pikirlewinshe «Áyyemgi Rim civilizaciya-sındaǵı Demosfen hám Tsitseron kibi oratorlardıń sóylegen sózleri óz dáwiriniń jawınger publicistikası.» Sonıń menen birge, publicistikanı jurnalistika tarawı dep keskin bólip qaraw orınsız. Ayırım avtorlar onı jurnalistika janrı dep te júritedi. Hátteki olar publicistika kórkem shıǵarmaǵa aralassa, onda ol óziniń kórkemliginen ayırıladı dep te tastıyıqlaydı. Álbette, bul óz aldına izertlewdi talap etetuǵın quramalı qubılıs, teoriyalıq másele bolıp tabıladı. Óytkeni publicistika jurnalistikada da, kórkem shıǵarmada da, hátte ilimiy miynetlerde de boladı. Publicistika tek te dóretiwshilik túri.

Publicistika boyınsha dawam etip atırǵan pikir-talaslarında hár qıylı pikirlerdiń júzege keliwi tábiyiy qubılıs. Oǵan sıpatlama beriwde túrli pikirler bar. Belgili teoritik alım V.Zdorovechaniń «Publitsistika - tvorchestvo túri hám ol hár qıylı formada álle qashannan beri ómir súredi, baspasózden jası ádewir úlken» dep jazǵan pikirini maqullawǵa boladı.

Qaraqalpaq alımları publicistika tuwralı bılayınsha jazadı: «Publicistika - zamanagóy siyasiy-jámiyetlik turmıs máselesine arnalǵan kórkem ádebiy, jurnalistik dóretpe. Onıń maqala, ocherk, feleton, sayaxatnama taǵı basqa sıyaqlı túrleri bar. Qaraqalpaq jurnalistikasında M.Seytinyazovtıń «jeti jurta sayaxat», O.Abdıraxmanovtıń «Aralım, dártim meniń», K.Mambetovtıń «Sayaxatnama» shıǵarmaları bul janrlıq túrdiń belgilerin kórsete aladı.»¹

Belgili ocherkist Saparbay Saliev publicistika haqqında bılayınsha sıpatlama beredi: «Publitsistika ádebiyat penen kórkem óner menen egiz tuwılǵan janr. Publitsistika házirgi dáwirde, tek qayta qurıw processinde yamasa ekologiyalıq mádeniyat tarawında emes, al búgingi kúngi ekonomikamızdıń ósiwine de intensiv intellektual tásir jasawshı áhmiyetli qurallardıń biri bolıp esaplanadı. Sol ushında ol ádebiyatımızda inabatı joqarı, lapızı keń jawınger janr dep ataladı. Sebebi,

¹ Ádebiyattanıw terminleriniń russha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi. Nókis, Bilim, 1994

publicistikaniń jámiyetshilikke salıp otırǵan qozǵawı haqıyqıy turmıslıq táshwishler. Ol xalıq mápi.»¹

Publicistika anıqlamasın ózbek ilimpazı R.Muxammadiev júdá jaqsı bergen: «Publicistika jurnalistikaniń dóretiwshilik túri. Jurnalistika bolsa, jámiyetlik-siyasiy xızmet, sonıń menen birge ádebiy is túri de. Demek, publicistika ádebiy-dóretiwshilik túr bolıp, turmısta ilimiy siyasiy, teoriyalıq tárepten kórkem obrazlı etip keń sáwlelendiriw funksiyasın payda etedi. Publitsistika menen barqulla shuǵıllanıwshı adam professional publitsist dep esaplanadı.» Al ilimpaz O.Toǵaev óz miynetinde: «Publitsistika avtorıń waqıya hám hádiyseler, qaharman xarakteri, onıń táǵdiri, ocherkte sáwlelengen jámiyetlik mashqalalar haqqında waqıya dawamında tikkeley sınǵa alǵan jámiyetlik masalıq oy-pikirler»²

Publicistika menen publicistikalıq sıpattıń ayırmashılıǵı barma? Bular túbirles sózler bolǵanı menen ayırmashılıqtı seziwge boladı. Usı taraw boyınsha qánige V.Zdoroveganiń atap ótkenindey: «Publitsistlik yamasa publicistikalıq sıpat-bul anıqlanǵan tendentsiya, xatlar manerası, kórkem ádebiyat shıǵarmalarınıń, ilimiy miynetlerdiń ayırım túrleriniń ápiwayı hám ózinshelikke iye, informatsiyanıń anıqlanǵan stillik ózinsheligi.»³

Publicistika haqqında pikirini bildirip, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı T.Qayıpbergenov «Kritikler publicistika jóninde eki qıylı pikir aytağı: publicistika hám publitsistlik. Publitsist bolıwı ushın ayırıqsha talap bolıwı kerek.»⁴ Mine, publitsisttiń bul pikirinen kelip shıǵatuǵın juwmaq: publicistika termini menen birge dóretiwshilikte publicistikalıq sıpat túsiniǵi de ushırasadı.

Biz essenı kórkem ádebiyat penen publicistika sintezinen quralǵan janr dep taptıq. Usı pikirimizge tiykarlanıp, esse janrınıń tábiyatınan kelip shıǵıp pikir júriter bolsaq, ol kórkemlikti boyına saqlaytuǵın, bazda taza halındaǵı kórkem shıǵarmaǵa jaqın turatuǵın janr. İzertlewshi alımlar publicistikalıq sıpat tek kórkem ádebiyatqa tán qubılıs dep jazadı. Bazı bir roman-povestlerde (T.Qayıpbergenovtıń «Kózdıń qarashıǵı», K.Mambetovtıń «Sayaxatnama»

¹ Салиев С. Жер хэм адамлар. Нөкис, Қарақалпақстан, 1990.

² Тоғаев О. Публицистика асослари. Тошкент, 1976.

³ Здоровега В. Слово тоже есть дело. Москва. Мысль. 1989.

⁴ Қайыпбергенов Т. Фамилия. Нөкис, Қарақалпақстан, 1990.

prozalıq shıǵarmaları) publicistikalıq sıpatıń basım ekenligin sezıwge boladı. Sonlıqtan publicistikaniń tıp negizin kórkem-ádebıy shıǵarmalardan, anıǵıraǵı folklordan izlegen maqul. Oraylıq Aziya xalıqlarınıń tariyxında publicistikaniń ózine tán úlgeri ele baspa sóz payda bolmıstan burın erte dáwirlerde júzege keldi. Publitsistikaniń belgileri «Qabusnama»da (XI ásirde) anıq kózge taslanadı. Túrkiy tilde birinshi qálem terbetken Alisher Nawayınıń qosıqların oqıp publicistikalıq sıpatı sezıwge boladı. Nawayınıń óz dáwirinde mámleketlik basqarıw islerinde jumıs atqarıwı, siyasatqa aralasıwı onıń dóretpelerine tásin tiygizgen. Qosıqlarında publicistikalıq sıpat júdá basım keledi. Nawayı zamanınıń kelbetin kórkem dóretpesinde sáwlelendirdi. Xusayn Bayqaraniń sarayında mámleketlik másláhátshi boldı.

Publicistikalıq sıpat esse janrında keń tús alǵan. Bunı qaraqalpaq baspasózinde járiyalanǵan esselerden de ushıratıwǵa boladı. T.Qayıpbergenovtıń «Túrkiynama» essesinde publicistikalıq sıpatqa mısallardı kóremiz. Publicistikalıq sıpat kórkem shıǵarmalardıń ayrıqsha bir kórinisin beretuǵın bir qubılıs. Publitsistikalıq sıpat sońǵı gezde poeziyalıq dóretpelerde de júzege kelmekte. Bul boyınsha professor Quwanışbay Orazımбетov bılayınsha jazadı: «Sońǵı jılları jazılǵan lirikalıq shıǵarmalardıń kópshiligine publicistikalıq sıpat, rux tán. Bul shıǵarmalardıń kórkemligine zıyan tiygizbey dáwir, zaman ruwhın beriwde shayıwǵa qol kelip atırǵanlıǵın ańlatadı.»¹ Lirikalıq qosıqtıń turmıslıq tiykarı sáwlelendiriw emes, bálki pikirdi sóz arqalı bayan etiwden ibarat.

Esse kórkem shıǵarma eken, onda sózler arqalı ómirdiń qanday da bir bóliminiń súwretin salıw payda boladı. Jazıwshılar kitap oqıwshılarına jetkermekshi bolǵan oyların obrazlı túrde berse, onıń auditoriyanı ózinde uzaq waıt uslap qalıw imkaniyatın payda etedi. Ekinshiden, avtorlar kitap oqıwshılarına emotsiyalıq tásirlikti asırıw ushın da obrazlıqqa umtıladı. Jazıwshılardıń obrazlı pikirleri olardıń anıq bir juwmaqqa kelmeytuǵının (ilimiy miynet sıyaqlı), esse janrınıń bilimdi emes, al pikirdi, oydı tasıytuǵının kórsetedi.

¹ Оразымбетов Қ. Хәзирги дәўирдеги қарақалпақ лирикасында көркем излениўшилиқ. - Нөкіс: Билим. 1992. 124 б.

Poeziyanıń jazıwshı maqalasınan ayırmashılıǵı sonda, poeziyada ritm, vazn obrazlıqtı júzege keltiriwshi zárúr qural esaplansa, jazıwshı-publitsist maqalasında kórkem obraz hám obrazlı súwretlew qurallarınan paydalanıladı. Publitsist dóretpesinde siyasiy, ekonomikalıq, ruwxıylıq temasındaǵı shıǵarmalarǵa tán aktual jámiyetlik, morallıq ideya, ulıwma jańa pikir hám túsinipler original poetik sóz quralları arqalı sheberlik penen súwretlenedi. Pikir hám poeziyanıń ulıwma bir pútinlikti dúziwi nátiyjesinde pikir poeziyası júzege keledi. Solay etip, kórkem publicistikalıq sana publitsist shıǵarmasınıń tiykarın quraydı.

Tájiriye sonı kórsetedi, sońǵı dáwirde zaman talabına say jazıwshı-shayırlar da ózleriniń kórkem dóretpelerinde publicistikalıq sıpatı beriwdi úrdis etpekte. Hátte ayırım jazıwshılar publicistika menen tikkeley shuǵıllanıwǵa ótti. Máselen, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı Tólepbergen Qayıpbergenov sońǵı waqıtta publicistika menen tikkeley aylanıspaқта. Onı óziniń súyikli dóretiwshilik usılına aylandırdı. İzertlewshi, filologiya ilimleriniń kandidati A.Abdimuratov «Publicisttiń ótkir sózi» atlı maqalasında T.Qayıpbergenovtıń dóretiwshiliginiń eń qızǵınlı máháli onıń publicistika menen shuǵıllanǵan waqtına tuwra keletuǵının atap ótedi.¹

Jazıwshı-publicisttiń publicistika tuwralı ilimiy pikirini atap ótiw orınlı: «Publicistika menen de kesh aylanıstım. Kóp waqt onı jazıwshınıń emes, al jurnalisttiń janrı dep júrdim.»² . Jazıwshınıń dáslepki povest-romanları kórkem túste bolǵan edi. Lekin sońǵı romanlarında, ulıwma dóretiwshiliginde publicistika hám publicistikalıq sıpat basım kelmekte. Publitsist-jazıwshınıń «Kózdıń qarashıǵı» romanında publicistikalıq sıpat júzege kelgen. Avtor bunda jámiyetlik-siyasiy tema Aral mashqalasın sóz etedi, xalıqqa jaǵday tuwralı málimleme beriwge umtıladı, publitsist sıpatında dawırıq saladı. «...men «Kózdıń qarashıǵı» romanımdı ele de kesh baslap, kesh tamamlanımdı moyınlap júrippeñ. Bul shıǵarmamdı erterekte, ele Ámiwdárya Aralǵa quwıp turǵan jılları, ele

¹ Қараңыз. Публицистнинг ўткир сўзи. // Ўзбекистон матбуоти, 2005, №3, 45-бет.

² Қайыпбергенов Т. Фамилия. Нөкис, Қарақалпақстан, 1989. 235 бет

ekologiyalıq apat jańa dónip kiyatırǵan waqıtta jazıp tamamlawım kerek edi.» Bul waqıt talabınan kelip shıǵıp otırǵan qubılıs.

Publitsistikalıq sıpat tek kórkem shıǵarmalarda emes, al sonıń menen birge esse janında da boladı. Máselen, publitsist jazıwshı Orazbay Ábdiraxmanovtıń «Aralım dártim meniń» essesinde jámiyetimiz ushın ortaқ mashqalanı sóz etedi.¹

T.Qayıpbergenovtıń «O dúnyadaǵı atama xatlar» esseinde de publicistikalıq sıpat belgilerin kóplep ushıratıwǵa boladı. Avtor bul miynetinde publicistikanıń epostolyar janrı xattan oǵada utımlı paydalanǵan. Kórkemlew qurallarınan dialogtı jemisli isletken, o dúnyadaǵı atasına múrááját etken: «Ata meniń ushın oǵırı hayran qalarlıq nárese - adamlardıń aqıl dárejesi házir pútkilley ózgergen. bul jaqsılıqqa kele me, aqılım uǵras kelmeydi. Bunnan otız jıldıń arjaǵında, meniń jaslıq gezlerimde, hár kim tek ózi ushın emes, basqalar ushın, xalıq ushın isleytuǵın sıyaqlı edi. Házir birewdi birew múnjip, birewlerdiń esabınan ekinshilerdiń jasaǵısı keletuǵın zaman tuwdı»²

Esselerde kórkemlik húkim súredi, sonlıqtan onı kórkem janr sıpatında qarawdı usınıs etetuǵın pikirler de bar. Lekin, sol kórkemligi basım esselerde de publicistikalıq sıpattıń barın tájiriybe anıq kórsetedi:

Hár tárepleme talqıǵa tartılǵan mısallar sonı kórsetedi, esse haqıyqatında da turmıstı úyreniwdiń kórkem-publicistikalıq usılı bolıp tabıladı. Bunda avtorlardıń biz hám siz jasap atırǵan ómirde zaman mashqalaları nelerden ibarat ekenligin ashıp kórsetedi. Esseler adamlarda tek kórkem oylar payda etip qoymay, endi avtor kótergen problemelarǵa oylanatuǵın, avtor menen birge qıynalatuǵın boldı. Essede dáwir ruwxı beriledi, mashqalanı sheshiwge publitsist sıpatında usınıslar ayıladı.

Baspasózimizdegi dáslepki esse shıǵarmalarda publicistikalıq sıpat ayqın kózge taslanǵanı, T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqnama» roman-essesin kórkem ádebiy janrlardıń talabına tolıq juwap beriwi, al publitsist O.Abdiraxmanovtıń «Aralım dártim meniń» essesinde hújjetlilik basım ekenligi qánigeler arasında

¹ Әбдирахманов О. Аралым дәртим мениң. Нөкис, Қарақалпақстан, 1989, 68-бет.

² Қайыпберенов Т. О дүньядағы атама хатлар. Нөкис, Қарақалпақстан, 1993.

tartışlı pikirler payda etiwı de múmkin. Durıs, «Qaraqalpaqnama»da kórkemlik kúshli. Keltirilgen ápsanalar onı kórkem shıǵarma dárejesine jetkeriwı múmkin. «Aralım dártim meniń» essesiniń jazılıwı stili - reportajǵa biraz jaqın. T.Qayıpbergenov xat arqalı o dúnyaǵa ketken atası menen tillesedi. Avtor hám qaharman arasında janlı sáwbet júrgiziledi. Bir jaǵınan qaraǵanda publicistikalıq janr-intervyu bar.

Publicistika-dóretiwshilik túri. Onda siyasiy-jámiyetlik máseleler baslı orında turadı. Ol óziniń ishki janrlıq túrlerine iye bolıwı da múmkin: ocherk, maqala, reportaj hám taǵı basqa. Publitsistika janrları ishinde intervyu menen reportaj esse janrınıń xarakterlik belgilerin ózinde kóbirek saqlaydı. Mine, usı tárepın esapqa alıp alımlar esseni publicistika janrlar toparına kirgizip atırǵan bolsa kerek. Reportaj janrında avtordıń ózi waqıyalar orayında bolıwı talap etiledi. Bul essedegi avtor «men»iniń beriliwi menen únles keledi. İntervyu janrında bolsa, soraw-juwap forması qatań saqlanadı. Bul jerde esse janrındaǵı avtordıń kitap oqıwshısı menen tuwrıdan-tuwrı sáwbet júrgiziwi sáykes keledi. Usınnan bolsa kerek, jazıwshı T.Qayıpbergenov óziniń esse shıǵarmalarınıń janrın belgilegende «reportaj-esse», «roman-esse», «asıǵıs sorawlarǵa asıǵıs juwaplar» terminlerin qollanadı. Bul janrdıń mazmun jaǵınan ǵana emes, al forma jaǵınan da sinkretikalıq ekenligin kórsetedi.

Esse sın janrlarınıń quramında orın alıwı da tiykarsız emes. Onıń sınılıq sıpatı bunı belgileydi. Ekinshiden, ádebiy sınıń janrlıq túrleriniń biri esse-pikirler bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq publicistikasınıń arnawlı túrde izertlegen filologiya ilimleriniń kandidatu Ábdisamet Ábdimuratov penen PhD iyesi Tamara Masharipovalar bolıp tabıladı.

Sonday-aq, folologiya ilimleriniń kandidatu Amanjol Ayapov poeziyadaǵı publicistikalıq shıǵarmalar boyınsha ilimiy jumıs jazǵanın atap ótiw orınlı.

I.2. Essenín janr sıpatında qáliplesiwi hám izertleniwi

Esse janrı da basqa dóretiwshiliktegi janrlar sıyaqlı (máselen, proza, roman) dáslep Frantsiyada payda boldı. XVI ásirde frantsuz jazıwshısı M.Monten óziniń belgili «Tájiriybeler» shıǵarmasın jazdı hám esse terminin dóretiwshilikte paydalanıp, qollanıwǵa kirgizdi.

XVII ásirde birinshi anglichan esseisti sıpatında «metafizik»-shayır A.Kauli (1618-1667) «Esse formasındaǵı bazı oylar» («Nekotorie rassujdeniy v forme esse») shıǵarmasın jazdı.¹

Birinshi anglichan esseisti F.Bekon bolıp, ol óziniń «Tájiriybeler» (1597 jılı) shıǵarmasın latin tilinde jazıp, sońınan onı anglichan tiline awdarǵan. Onıń shıǵarması Monten dóretpesinen biraz ayırmashılıqqa iye boldı. Baslı ózgesheligi sonda onıń kólemi, ayrıqsha metaforalıq stili, anıqlıǵı hám keń pikirlewinde boldı. Angliya baspasózi menen ádebiyatında esse janrında Dj. Milton «Areopagitika» shıǵarması menen belgili boldı.

XVIII-XIX ásirlerde esse anglichan hám frantsuz jurnalistikasınıń baslı janrlarınıń biri bolıp qáliplesti. XVIII-ásirdiń basına kelip, Dj. Adisson gazetaniń birinshi betindegi kolonkasındaǵı esselerdiń birinshi avtorına aylandı. Onıń esseleri qısqa kólemde júzege keldi. XVIII ásirde baspasózdiń rawajlanıwı menen esse gazeta-jurnal janrlarınıń biri bolıp qáliplesti. Kópshilik belgili jazıwshılar - Dj.Svift, G.Filding hám S.Djonsonlar gazetalar ushın esseler dóretti.

XVIII ásir aqırında esse erkin ádebiy forma sıpatında AQSh ta eń jaydı. B.Franklin, Dj. Medisonlar miltonlıq dástúrdi rawajlandırdı. V.Írving AQSh ádebiyat tariyxında birinshi kórnekli esseist bolıp jetilisti.

XIX ásirde Angliyada Ch.Lem, U.Xezlitt, T.De Kuinsi, sonday-aq, AQShta R.U.Emerson, G.D.Torolar esse janrında qálem terbeti. Usı dáwir hár úsh ayda shıǵıp turatuǵın ádebiy hám siyasiy jurnallardıń, sonıń ishinde «Edinburgskie obozreniya» (1802), «Ejektivartalnoe obozreniya» (1809) basılımlarınıń rawajlanıwı

¹ БСЭ. Глав.ред.А.М. Прохоров. 30 том. М., ‘‘Советская энциклопедия’’, 1978, 242-бет.

menen xarakterli. Júyrik waqıt tez ótip, olarda járiyalanğan esse materiallar jeke janrlıq intonatsiyasın joǵalta basladı hám házirgi zamanagóy jurnalistikasındaǵı «bas maqala»larǵa aynala basladı.

XIX ásir ortaları hám aqırında «viktorianlıq dáwir» («viktorianskaya epoxa») júzege keldi. Onıń kórnekli wákili bolıp T.Karleyl esaplandı. D.Reskin menen U.Paterlar da óziniń jeke dóretiwshiliklerinde esse janrın rawajlandırdı. Bul dáwirdiń wákili M.Arnold ta janrda tabıslı qálem terbetti. Dáslep shayır bolıp, poeziyaǵa umılǵan ol soń ádebiy kritikaǵa bet burdı, bunnan soń sotsiallıq sın menen qızıqsındı. Onıń opponenti sıpatında T.Geksli de bir neshe esseler jazdı. Ol ilimiy ideyalardı taratıwshı bolıp kózge tústi. Arnoldtan ayırmashılıǵı Geksli klassikalıq bilimlendiriwdi qorǵadı, ilimiy sawatlandırıw boyınsha kózqarasların eń jaydırdı.

Usı ásirde óziniń roman hám povestleri menen tanılǵan R.L.Stivenson, avtobiografiyalıq xarakterdegi esseleri menen Lem i De Kuinsiler kórindi.

Amerika ádebiyatına M.Tven jańasha yumorlıq tústegi esselerin alıp kirdi. Onıń bul stili 20-ásirde R.Benchli hám Dj. Terberlerdiń dóretiwshiliginde dawam ettirildi. M.Tvenniń stili yaǵnıy ápiwayı sóylew tili sońǵı avtorlarǵa kúshli tásir etti.

XX ásirde esse janrında bir qansha jazıwshılar tabısqa eristi. Olardıń arasında R.Lind hám E.B.Uaytlar bar. Lindtiń esseleri hár qıylı temalarǵa qurılǵanlıǵı ayırıqshalansa, Uayttıń «Nyu-Yorker» jurnalındaǵı redaktor kolonkası rubrikasında járiyalanğan materialları qalanıń satiralıq kórinislerin beriw menen xarakterlenedi.

XIX ásir rus ádebiyatına esse janrı xarakterli emes. Biraq, essenıń janrlıq stil úlgilerin N.V.Radishevtiń «Moskvadan Peterburgqa sayaxat» («Puteshestvie iz Moskvi v Peterburg»), A.İ.Gertsenaniń «S togo berega», F.M.Dostoevskiydiń «Jazıwshı kúndeligi» («Dnevnik pisatelya») shıǵarmalarından ushıratıwǵa boladı.

XX ásirdeń basında rus ádebiyatında bul janrda V.İvanov, D. Merejkovskiy, A. Bely, A. Shestov, B. Rozanovlar óz dóretpeleri menen kórindi. Jazıwshılardan İ. Erenburg, Yu. Alesha, V. Shklovskiy, K. Paustovskiylar da esseist sıpatında tanıldı.

Shıǵıs xalıqlarında esse janrına tán belgiler Lao-Tszı menen Konfutsiya shıǵarmalarında kórindi, olar ózleiniń filosofıyalıǵı menen kózge tústi. Esse yapon ádebiyatında óziniń tereń, qaytalanbas dástúrlerine iye. Montenniń «Esseler»i payda bolǵanǵa shekem-aq, «dzuyxitsu» degen janr háreket etken... «Zapiski u izgolovya» (birinshi lirikalıq esse-djuyxitsu), jazıwshı-esseist Sey-Senagonniń «Zapiski ot skuki», essesit Misimidiń «Dnevnik letayuchey pautinki», «Zapiski motilka» shıǵarmaları yapon esseshilik prozasınıń jarǵın kórinisleri esaplanadı.

Házirgi zaman jáhán publitsistikasında T.S.Eliot, B.Rassel, Dj.San-tayan, Dj.Oruell, O.Xaksli, U.X.Oden, V.V.Nabokov, Djoys Kerol Outs, A.Robb-Griye, Virdjiniya Vulf, G.K. Chesterton, F.Mouet, Yu.Nagibin, hám R.Louellardiń dóretiwshiliginde esse janrı rawaj tappaqta.¹

Ǵárezsizlik dáwirindegi ózbek publitsistikasında esse janrı biraz rawajlanıwın taptı. Bul janrda Sh.Xalmurzaev, P.Qodirov, D.Nuriy, M.Qwshjanov, A.Sharafiddinov, A.Equbovlardiń bir qansha esse janrında jazılǵan shıǵarmaları bar. Ásirese, esse janrında jazıwshı Sh.Xalmurzaev ayrıqsha kózge túsip atır. Onıń qáleminden dóregen «Toǵlarǵa qor tushdi», «Oldi-ortinga qara», «Tanqidchiga uch maktub», «Bir oqshom suhbatı» hám taǵı basqa esse shıǵarmaları keń auditoriya tárepinen jıllı kútip alınbaqta. A.Equbovtıń «Farzandlar burchi» shıǵarması da esselerdiń búgingi ózbek ádebiyatında keń rawaj tawıp atırǵanın kórsetedi.

Qazaq publitsistikasında esse janrında bir qansha jazıwshılardıń shıǵarmaları dóretildi. Máselen, Asqar Suleymenovtıń «Shashırıp tusken tirkesteri» («Rassıpanıe mıslı»), Oljas Suleymenovtıń «Az i Ya» esseler jıynaǵı keń auditoriya tárepinen jıllı kútip alındı. O'z waqtında Baxıtjan Momısh ulınıń «Vosxojdenie k ottsu» essesi de unamlı bahaǵa ılayıq boldı. Rus tilindegi qazaq prozasında esse janrında jemisli qálem terbetip atırǵan esseshilerdi ushıratıwǵa boladı. Olardan G.Belgerdiń «Exo dneý nakanune nezavisimosti», «Tixie besedi na shumnix perekrestkax», Í.Shegolixinniń «Xochu vechnosti», Dm.Sneginniń «Skazat sebya, ili Pelım i ego obitateli» esseleri kitap oqıwshılarına keńnen tanıs.

¹ Сыдыкназаров М.К. Традиции жанра эссе в современной прозе Казакстана (на материале эссеистики Г.Бельгера, И.Щеголихина, Дм. Снегина), АКД. Алматы, 2003, 11-бет.

Qırǵız publitsistikasında esse janındaǵı biraz shıǵarmalardı ushıratıwǵa boladı. Belgili qırǵız jazıwshısı Sh.Aytmatov ta bul janrdı qálem terbetken. (Jazıwshı óziniń shıǵarmasına tema qoymaǵan, tek te onı esse dep belgilegen.)¹ Avar shayırları Rasul Gamzatov «Pravda» gazetasında járiyalanǵan «Taǵı da jollar» shıǵarması esse dep ataldı.²

Házirgi payıtta esse janına tek jazıwshılar emes, sonıń menen birge, publitsistler, jurnalistler, alımlar da qol urmaqta. Ádebiyatshı alım O.Sharafatdinovtıń «Abdulla Qahhor» essesi de keń jámiyetshilik tárepinen unamlı kútip alındı. Biziń baqlawımız sonı kórsetedi, alımlar aytajaq oyların kóbirek sın formasında beredi. Sonlıqtan, essenıń baslı basqa janrlardan baslı ayırmashılıqlarınıń biri - onıń sın xarakterinde dep oylaymız.

Esseniń tiykarǵı ózgesheligi erkin kompozitsiya, onda avtor pozitsiyası boladı. «Esse jańa, subektivlik sózler, obrazlılıq hám aforizmlik, awızeki sóylewge hám leksikaǵa qurılǵanlıq.»³

Montenniń «Tájiriybeler» shıǵarmasında birinshi ret adamzatlıq «men» óziniń jıyınasızlıǵı hámmege, obektivligi....kórsetti. Usınıń menen ol ózinen burınǵı dáwirde jazılǵan Platonniń «Dialoglar»ınan, Mark Avreliydiń «Ózimnen ózime» («K samomu sebe») shıǵarmasınan jáne de avtor «meni» baslı orında turatuǵın wásiyatnama, memuar, avtobiografiya janrlarınan ayırıqshalanadı. Bul janrlarda avtor ózinen yaǵnıy jekkelikten (ózi arqalı) ulıwmalıq haqqında sóylese, al essede bunıń qarama-qarsısı. Bunda avtor ulıwmalıqtan kelip shıǵıp, jekke ózi tuwralı sóz etedi. Essede qaysı bir normativlik buyırıqlar tuwındısı emes, al avtordıń jeke ómir tájiriybesi baslı orındı iyeleydi.

Jazılǵan jumıstıń stillik ózgesheligi shıǵarılǵan oylarǵa oqıwshılardıń isenimin arttırıw, revolyutsiyalıq usılda burın bildirilgen pikirlerdi sınaǵa alıwı menen kórinedi. Avtor oqıwshılar menen birge oylarǵa taladı, ritorikalıq sorawlar qoyadı, tekst zamanlaslarınıń kóz-qarasları tsitatalar menen bayıtıladı.

Esseniń boyında obrazlılıq sıpatı onıń ilimiy miynetke jaqınlıǵı menen

¹ Айтматов Ч. Собрание сочинений. – М., 1998 .

² Бочаров А.Г. Вопросы и искусства в газете. М., 1979,31-бет

³ Коллинз Р. Социология философий. Новосибирск, 2002, 786-бет.

belgilenedi. Obraz kórkem ádebiyat ushın baslı ólshem.

XXI ásir adamzat jámiyetinde úlken ózgerisler menen kirip keldi hám informatsiya ásirine qádem qoydı. Texnika menen texnologiyalıq jetiskenlikler adamlar arasındaǵı qarım-qatnas qubılısında úlken rol oynamaqta. Adamlar arasındaǵı óz-ara qatnas quralı sıpatında baspasóz ayrıqsha wazıypanı atqarıp turǵán bolsa, XX ásirdeń ekinshi yarımınan baslap televidenie hám İnternet málimleme almasıwda baslı orınǵa shıqtı. İnternetiń payda bolıwı menen júzege kelgen ǵalaba xabar quralları arasındaǵı konvergentsiya (biziń tilimizde jaqınlasıw, qosılısıw mánisin beredi) qubılısı taraw qánigeleri arasında tartıstı payda etpekte. Usınday ózgeris esse janrı mısasında dóretiwshilikte de kórinbekte. Ótken ásir nátiyjesi sıpatında izbe-izlik túste rawajlanıwshı ruwhıy ómirdegi ilim menen filosofiya, moral menen kórkem óner, aqıl menen oy, yad penen sáwlelendiriwler arasındaǵı soqlıǵıswlar miyrs bolıp qalmaqta. Házirgi waqıtta keń dúnyada adam hám adamzat iygiligi ushın gúres dáwiri háwijge minip atır. Adam balasınıń ruwhıy baylıǵı baslı orınǵa shıǵıp barmaqta. Adamzat payda bolǵanlı berli adam balasınıń oylaw qubılısı evolyutsiyalıq jol menen rawaj taptı.

Esse túrindegi oylar XX ásirge kelip, kórkem ádebiyatta da, iskusstvoda da, jurnalistikada da, ilimde de, publitsistikada da baslı orınǵa kóterildi.

Esseniń ilimge qatnası empirikalıq bazanıń tiykarınıń jetkiliksiz túrdegi (tolıq emes, fragmentlik) subektivliktiń joqarı dárejesi, bulardı jańa izertlewler hám teoriyalar qalıplesiwine tiykar bolıwın, mashqalalarǵa «taza» kóz-qaraslar bolatuǵının biykarlamaw kerek. İlim-izertlew jumısı, jeke adam túrinde de, kollektivlik formada da alıp barıladı. Al, esseniń ózgesheligi ol tek ǵana bir adamnıń miynetini esaplanadı. Bunda avtor ilimiy pozitsiyadan emes, óziniń jeke oy-pikirler juwmaǵınan qatnas jasaydı.

«Qaraqalpaq ádebiy sınıń óz nıǵayıwınıń erte basqıshında ulıwma alǵanda kóbinese «sinkretikalıq» sıpatqa iye boladı hám ishki bólinbewshiligi, funktsionallıq jaǵınan daralanbawshılıǵı menen ajralıp turadı. Óziniń «sinkretikalıq» sıpatı menen jaǵınan sını eń dáslep jámiyetke, kitapxanalarǵa hám jazıwshılarǵa teńdey baǵdarlanǵan boldı. Sınıń sinkretikalılıǵı bir adamnıń

jazıwshı da, sımsı da bolıwınan, teoriyalıq ádebiy jumıslar, bir jaǵınan dóretiwshilik ushın úgit-násiyat bolıp, al ekinshi jaǵınan shıǵarmanı tiyisli dárejede qabıllaw hám oǵan baha beriw ushın qural retinde xızmet etkeninen ibarat boldı.»¹

Rus alımlarınan V. Novoselova² menen Lepinalar³ janrdı kórkem shıǵarma dep izertlew obekti etken. Al, A.Dmitrovskiy bolsa esseni publicistikalıq janr kóz-qarasınan úyrenen. Biziń oyımızsha, esse publicistika janrlarınıń biri. Onı tek te publicistikalıq janr kóz-qarasınan úyreniw jurnalistika teoriyası menen shugıllanıwshılar aldında turǵan wazıypalar esaplanadı.

İzertlewshi R. Muzil: «Esse kóp qırlı zattı ózinde alıp júredi, biraq onı tolıq qamtıy almaydı, bazda tolıq qorshap aladı, bir waqıtta óziniń kólemin joǵaltadı hám túsiniкке kelmeydi.»⁴ Essede dúnyanıń kórkem obrazı dóretiledi. Ol hár kimniń kóz-qarasına bola hár qıylı kórinis tabadı. Essede sheshiwshi oy-pikir kóz-qarastıń deregi esaplanadı. Esseshi tek dóretiwshi emes, sonıń menen birge ol dóretiwshi hám oy iyesi.

Ózbek tilindegi enciklopediyalıq sózlikte esse janrına bılayınsha túsiniк beriledi: «Esse (frantsuzsha essai – urınıw, sınaw, ocherk) – Erkin kompoziciyalı, onsha úlken bolmaǵan prozalıq shıǵarma. Esse arqalı zat hám hádiyselerge yaки ózlikke tán subektiv pikir bildiriledi. Esseler filosofiyalıq, tariyxıy-biografiyalıq, publicistikalıq, ádebiy-sın, ilimiy-jámiyetlik yamasa sap belletristikalıq xarakterde boladı. Esse stili obrazlılıǵı, aforizmliligi, janlı tilge jaqınlıǵı menen ajıralıp turadı. Mazmunı belgili bir sebep yakm máselege tán tamamlanǵan túsindiriwdi yaки anıqlıqtı talap etpeytuǵın individuallıq keshirme hám oy-pikirlerden ibarat boladı. Gárezsiz janr sıpatında M.Monten dóretiwshiliginde payda boldı. Ózbek ádebiyatında XX ásirniń 70-80 jıllarınan baslap dóretile basladı.»⁵

¹ Шамуратова З.А. Қарақалпақ әдебий сыны. Нәқис. Билим 1994. 11-бет.

² Новоселова И.Г. Развитие жанра эссе как тенденция литературного процесса 60-80 –х годов: Автограф. дис.. канд. филол. наук. - Владивосток, 1990 – 25 с.

³ Лепина (Березкина) В.И. Формирование и пути развития жанра эссе в английской литературе XVII-XVIII вв: Автореф. дисс.. канд. филол. наук. Москва, 1990 – 37 с.

⁴ Музиль. Р. Человек без свойств. М., 1994, Кн. 1. 291-бет.

⁵ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Тошкент. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти. 2005. 10-том. Шарқ-Кизилқум. 268 бет

Qaraqalpaq tilindeki sózlikte janrga «Problemalarğa erkin túsini beretuğın kritikalıq janr: ocherk, publicistikalıq etyud, nusqa» dep túsini beriledi. «Ádebiyattanıw atamalarınń orıssh-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi»nde esse janrı tuwralı ayılmağan.¹

Rus tilindeki enciklopediyalıq sózlikte essege tómendegishe túsini berilgen: «Esse (francuzsha, - tájiriye, umtılw, ocherk, latinsha ólshem) keń kólemlı bolmağan prozalıq, qanday da konkret másele yaqi sebep penen avtorđın jeke kózqarasların hám oy-pikirlerin bildiriw, bile tura sol máselege jeterli túsini beriw talap etilmeytuğın erkin kompozitsiyağa iye shıǵarma. Qağıydağa bola, esse qanday da bir náre haqqında subektlik halında bezelgen sóz ayıwdı talap etedi hám filosofiyalıq, tariyxıy-biografiyalıq, publitsistikalıq, ilimiy, jámiyetlik yamasa anıq belletristikalıq xarakterge iye bolıwı múmkin.

Esselik stil obrazlığı, aforizmligi hám sóylew leksikası jáne intonaciyasına qurılǵanı menen ayırıqshalanadı.»²

Qazaq ádebiyatshısı D.Iskakulı da dálillep bılayınsha jazadı: «Negizinde esse kórkem janr. Solay bola tura, onıń sınshılıq sıpatı ayqın.»³

Esseniń dástúriy klassifikatsiyasına bola, bayan etiwshi, gúrriń etiwshi, sın, analitikalıq h.t.b. bolıp bólinedi, degen menen ayırım tekstler ózlerinde bir neshe xarakterlik belgilerdi saqlaydı. Esse shıǵarmalardıń kópshiligin tiykarǵı eki kategoriyağa ajratıwǵa boladı` subektivlik esse, bunda avtorđın ózliginiń anaw ya mınaw tárepi ashıladı: jáne obektivlik yamasa «shın» esse, bunda shaxslıq baslama qanday da bir zattı yaqi ideyanı túsindiriwge baylanısadı.

Házirgi zaman ózbek ádebiyattanıw iliminde essenıń janrlıq ózgesheligin belgilep: «Esse - avtorđın ózligi sińdirilip jiberilgen janr. Avtorǵa qoyılatuđın talaplar` tereń bilimlilik, súykimlilik, joqarı publitsistikalıq sheberlik»⁴ dep jazadı.

¹ Ахметов С., Есенов Ж., Жаримбетов Қ. «Әдебияттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзligи. Нөкис, Билим, 1999.

² Большая советская энциклопедия. Глав.ред.А.М. Прохоров. 30 том. М., “Советская энциклопедия” . 1978. 242-бет.

³ Ысқақұлы Д. Эссе//Сын жанрлары.– Алматы, Санат, 1989. – Б.234

⁴ Университет таълими учун журналистика мутахассислиги буйича ўқув дастури. Тошкент. Университет. 1997. 215-бет

Bul tek bir táreplemeli pikir. Bunda janrdıń subektivlik tárepi esapqa alıńan. Janrdı publitsistika janrına tán dep ǵana bahalaǵan.

Unamly hám unamsız bahaǵa iye esse janrındaǵı miynetler jazılıp atırǵanı menen, bul janr boyınsha izertlew baǵdarı ádebiyattanıw ilimimizde rawajlanbay atır. Janr boyınsha arnawlı izertlew jumısı jazılmadı. Tek te oqıw qollanbaları menen sabaqlıqlarda azı-kem sóz boladı. Elege shekem janrdıń spetsifikalıq ózgesheligi jóninde ilimiy - teoriyalıq pikirlerge iye miynetler joq.

Buringı Awqam dáwirindegi kópshilik ádebiyattanıw sózliklerinde, B.V.Streltsovtıń miynetinde atap ótilgendeı, esse - ocherk janrıń bir túri emes. Ol óz aldına janr. Bular ekewiniń arasında ayırmashılıq bar. Essede atap ótkenimizdeı, sın xarakter basım boladı. Al ocherkte qaharmannıń unamly tárepleri kóbirek sóz etiledi. Taǵı bir ayırmashılıǵı sonda, ocherk kúnniń aktual temasın sóz etedi, jazılǵan dáwirdiń talabınan kelip shıǵıp jazıladı. Esse bul ulıwmalastırıw, baqlaw, eń baslısı, usı tiykarda kútilmegen pikir aytıwdan ibarat. Ol tek ózi ushın zárúr ideyalardı paydalandı.

Ózbekstan xalıq jazıwshısı Sh.Xalmurzaev essenı ocherk penen gúrriń ortasınan ósip shıqqan janr dep esaplaydı.¹

Rus ádebiyatındaǵı esse janrıń rawajlanıwı tuwralı óziniń jeke pikirlerin bildirgen Oleg Dark «V zabavnom stile, ili Opravdanie lji» (reporter.ru) atamasındaǵı maqalasında esse menen maqalanıń baylanısın keńirek sóz etedi.

Bizińshe, esse maqala, ocherk jáne gúrriń arasınan ósip shıqqan degen pikir orınlı. Buǵan sebep, essede gúrrińge tán bayanlaw, ocherkke tán faktlik, maqalaǵa tán analiz basım boladı. Rus izleniwshısı Oleg Dark óziniń İnternettegi maqalasında biraz shubalańqı, bir tárepleme qatnas jasaǵan pikirlerdi bildiredi. «Bizde, burın óziniń roman jáne povest janrındaǵı shıǵarmaları menen tanılǵan, sonıń menen esseleri menen kóringen Merime yamasa Stendallar bolmadı.» Rus ádebiyatında esse janrıń payda bolıwına Evropa ádebiyatı tásir etken. Taza halındaǵı esse janrı qalıplespegen menen bul janrdıń talaplarına juwap bererlik

¹ «Эссе – эркин жанр» “O`ZAS” 2003, 18-апрел.

shıǵarmalar tabıladı. Tek te avtorları olardı esse janrı dep belgilep ótpegen. Kóbirek memuar janrındaǵı shıǵarmalar dep esaplaǵan.

Qazaq ádebiyatshısı Dulat Ísabekovtıń pikirinshe «Ádebiyatta tek janıqumarlar ǵana qaldı. Baslı kemshiligimiz - «qalay jazıw» degendi ele meńgere almay kiyatırımız. Memuar menen esse janrında da qazaqbayshılıq shala túsinik shırmawında júrmiz.»¹

Rus ádebiyatshısı A.Bocharov: «Esse. Bul maqalanıń túri bolıp, ózliktiń ayrıqsha kóriniwi menen, lirikalıq baslanıwlar menen, belgili stillik kórkemlik penen ayrıqshalanadı onıń avtorları sınsılar emes, al jiyi-jiyi kórkem óner sheberleri bolıp tabıladı, olardıń subektlik kóz-qarasları, juwmaqlarınıń ilimiy tiykarlanǵanlıǵınan ústem boladı»- degen pikir bildiredi.

Rus ádebiyatında esse janrınıń payda bolıwı tuwralı bahalı pikirler de bar: «Jazıwshınıń dóretiwshilik miyrasında tiykarǵı orındı onıń jol ocherkleri, anıǵıraǵı, ózinshelikke iye, kórkem ádebiyat, ádebiyattanıw hám kórkem óner izertlewleri, hújjetlilik jáne lirikalıq sheginisler qamılǵan esseleri iyeleydi. Jazıwshı olardı «óz dóretiwshiliginiń sintezi» dep ataydı.»²

Janrdıń ózgesheligi tuwralı polyak ádebiyatshısı Kazimin Vıka esseni «urıs waqtındaǵı barlawshı» ǵa teńeydi. «Onı aldǵa jiberedi, -dep jazadı avtor, - sebebi, ol orındı úyrenedi, baqlaw júrgizedi, komanda beriwge iytermeleydi, sheshim qabıllaydı hám buyırq beredi.»³

Ízleniwshi M.Qóchqarova ózbek publicistikasındaǵı esselerdi analizlep: «Esse boshqa janrlardan shunisi bilan farq qiladiki, unda ezuvchi óz mulohazalarını qandaydir majburiyat ostida bayon etmay, erkin tarzda kitobxon bilan jonli mulohatga kirishadi» dep esaplaydı.

«Esseniń tiykarǵı ayrıqsha qásiyeti - onıń qısqalıǵı bolıp tabıladı, onıń kólemi bir betten eliw betke shekem ózgerip turıwı múmkin. Ádette ol on betten jigirma betke shekem iyeleydi.»⁴ Esseniń erkin janr ekenligin esapqa alsaq, onda onıń

¹ Қазақ әдебиеті. 2002, №16, 4-бет.

² Ярослав Ивашкевич. (Состовл. Н.Подольский) Москва, Радуга. 1987. 6-бет.

³ Wyka.K. Szkice literackie i artystyczne. Krakow, 1966, t. 2, s. 301.

⁴ www. krugosvet. ru. / articles

kólemi hár qıylı bolıwı múmkin. Jazıwshı Sh.Xalmurzaev aytqanday, esse «razmersiz janrki», kiyim tanlaganda buyinggayu eningga wlchab wtirganday siqilmaysan.»

Sonıń ushın da amerika jazıwshısı G.D.Toronıń (1854-jıl) «Uolden, yamasa toǵaydaǵı ómir» essesi ózinsheligine iye úzindilerden turadı, olardı óz aldına esse sıpatında oqıwǵa da boladı, biraq, olar bir pútin shıǵarmanıń ayırım bólimleri esaplanadı. Esse baslawshısı Montenniń «Tájiriybeler»inde úzindiler jıynaǵı bar, lekin olarǵa avtor ayırım atamalar qoyıp jazǵan. Bunda ol óziniń sheksiz bay baqlawları, insan hám ómir hádiyseleri tuwralı bahalı analizlerin keltiredi. Esse erkin janr, sonlıqtan onıń zaman talabı tiykarında publitsistika janrları ishinde dúnya ádebiyatında tez rawajlanıp atırǵanın atap ótken maqul.

Oraylıq áziya xalıqları publicistikasındaǵı esseler alimlar názerinen shette qalmadı. Qazaq izertlewshisi M.Sıdıqnarov qazaqstan publicistikasındaǵı rus tilinde jazatuǵın publicistlerdiń esselerin úyrendi.¹ Ózbek ádebiyatındaǵı esselerdi Marhabo Qóchqarova ilimiy aylanısqa túsirdi.² Qaraqalpaq baspasózindegi hám ádebiyatındaǵı esseler de arnawlı túrde izertlendi.³

¹ Сыдыкназаров М.К. Традиции жанра эссе в современной прозе Казакстана (На материале эссеистики Г.Белгера, И.Щеголихина, Дм. Снегина) Автореф. дисс. канд. филол. наук. Алматы, 2003.

² Кўчқарова М. Ҳозирги ўзбек адабиётида эссе жанри. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертациясининг автореферати. Тошкент, 2003;

³ Палўанов Б. Қарақалпақ әдебиятында эссе жанрының кәлиплесиўи. -ӨзР ИА ҚҚБ Хабаршысы. 2003. N 3-4. 129-бет.; Эссе жанрының стиллик өзгешеликлери. Әмиўдәрья//2006 №2.

II. Qaraqalpaqstan baspasózinde esse janri

II.1. Sh.Usnatdinov dóretiwshiliginde esse janri

Qazaq ádebiyatshısı D.Iskakulı «Ádette ádebiettiń tarixında ózindik ornı bar úlken ġayratkerler jayında estelik, ne tolǵanı tırinde jazılıp, oǵan degen avtordıń subektiv pikirleri ayıladı.» dep jazadı. Essenıń gúrriń janrınan ayırmashılıǵı - málimleme hám túsiniq beriw, qanday da turmıs hádiyselerin qaytadan aytıp beriw yamasa dramalıq sáwlelendiriw emes. Gúrriń ózinde essege jaqın belgilerdi saqlawı múmkin - avtorlıq túsiniq beriw, qaharmanlar arasındaqı qarım-qatnaslardıń waqıya baslanbastan burıńǵı jaǵdayların ashıp kórsetiw, sıpatlaw h.t.b. Sonıń menen bir waqıtta ayırım esse shıǵarmalarda gúrrińniń elementlerin hátte personajlardı tabıwǵa boladı.

Qaraqalpaqstan baspasózinde T.Qayıpbergenovtan, O.Ábdiraxmanovtan soń esse janrında jemisli miynet etip kiyatırǵan esseshi avtor Sh.Usnatdinov bolıp tabıladı. Sonlıqtan biz onıń dóretiwshiligine arnawlı toqtaldıq.

Shınında da, házirgi qaraqalpaq esseistikasında publicist-jazıwshı Sharap Usnatdinov ayırıqsha kózge túspekte. Onıń bir neshe esseleri, dáslep baspasózde, soń óz aldına kitap bolıp basılıp shıqpaqta.

”...Jaquınnan berli «iri shaqlı mal» degen bále payda boldı. Bul «atamanı» awıl-xojalıǵı boyınsha jıynalıslarda talay esitsekte , kónligip júr edik. Endi baspasóz hám ǵalaba xabar qurallarında da payda bola basladı. Bul qaydan shıqqan hám qanday mal ózi?»¹ dep publicistikalıq pikirleri menen-aq, essege tán belgilerdi, sın pikirlewdi kórsetken edi.

Jurnalist Sh.Usnatdinovtıń «Azat Berdishev fenomeni» essesi obraz jasawda hám qaharmanıń portretin tolıq ashıp beriwde ayırıqsha orıńǵa iye. Avtordıń jurnalistlik sheberligi sonda, ol qaharman tilinen óziniń pikirlerin bildiredi, qaharman menen sáwbetlesedi. Mısalı: «Bizler birinshi tanısıwımızda ol ekinshi kurstı pitkerip atır eken. Onıń menen uzaq sóylesip, aytısıp-shertisip bolǵannan

¹ Ш.Уснатдинов. Кимге Кеш, киге таң сәхәр. Нөкис., 2002. 243-бет.

keyin hár saparı: «sen ózi qayaqtan shıqqan báleseń, bárin bilip baratırsań goy» demekshi bolıp turatuǵın edim.

Házir de kóp oylanaman. Ol jılları házirgidey televizor yaki túrli kanallardan tartatuǵın tranzistor joq. Kitapxanalar da onsha bay emes. Kinolardıń eń yadımızda qalǵanı «Tarzan» menen «Brodyaga» bolsa Azat Berdishev fenomenini qaysı topıraqtan ónıp shıqtı?

Haslında «fenomen» ataması grekshe sóz bolıp, russha «yavlenie» yaki kútilmegen waqıyaǵa aytiladı. 1960-jılı jańa 18 jasqa tolǵan óspirimniń kóp nárseni oqıp, bilip qalǵanlıǵına tańlanbasqa bolmas edi. Ol waqıtta házirgi mektepti pitkere sala Amerikaga deyin barıp, Prezidentimizdiń kompyuter sawǵasın alıp júrgen jaslar menen únles bolǵanı menen salıstırıw qıyın.» -dep jazadı avtor.

Bunda jurnalist burın aytilmaǵan pikir, Azat Berdishev haqqında aytpaqta. Dostı menen sáwbetlesiw usılı kórinip turıptı. Ótmish penen búgingi kúndi salıstıradı.

Sharap Usnatdinovtıń esse janrına misal bolatuǵın «Kórgenlerim hám kewildegilerim»¹ degen shıǵramalar toplamı da bar. Bunda «Yadnama», «Sáwbetlerde ómirim bayanı», «Recenziyalar», «Publicistika», «Kúndelikli ómir sabaqları» hám t,b, bólimleri bar. Bunnan kórinip turıptı, avtordıń shıǵramalarında ómir tájiriybesi ushırasadı (Mishel Montenniń «Tájiriybeler» shıǵarması menen únles keledi.)

Ótkenlerdi eslew arqalı da ómir sabaqların aytıp ketedi. Óziniń ómir bayanı arqalı da oqıwshıǵa sabaq beredi.

Sharap Usnatdinovtıń «Haqıyqıy doslıq tımsalınıń qaharmanı» (Shayır, ilimpaz Babash Ismaylovtıń 90 jıllıǵına)² atamasındaǵı essesi efigraf penen baslanadı:

¹ Usnatdinov Sh. Kórgenlerim hám kewildegilerim. Nókis, Qaraqalpastan, 2009. B.263.

² “Erkin Qaraqalpaqstan” gazetasi, 2016-jıl, 30 iyun.

İ.BABASHQA
Aqıl-parasatlı, ğoshshaq azamat,
Bolsın ózińnen de bir qádem zıyat.
Ol hám sennen alsın yosh penen quwat,
Asqar taw aybatıń — bir dostıń bolsın.
İbrayım YuSUPOV,
«Jigittiń sonıńday bir dostı bolsın»
1969-jıl fevral.

Tek te qaraqalpaq esselerinde ğana emes, al sonıń menen birge, tuwısqan ózbek xalqıńıń esselerinde de epigraf beriw ádeti ushırasadı. Máselen; Ózbekstan jazıwshısı belgili esseist Shukur Xalmurzaev ta óziniń «Oldi-ortingga qara» atlı essesine filosofiyalıq pikirlerdi keltirgen. Epigraf etip belgili «Avesto» kitabınan mánili qatarlar alǵan.

«Men Ohura-Mazda shafqat-himoyatim ostida olamning tórtinchi mamlakati qilib tuǵı baland erlar yurti Baqtriyani yaratdim.» «Ovesto»¹

Esseist Sh.Xalmurzaev óziniń essesiniń ulıwma mazmunın usı epigraf arqalı bergen. Tuwılıp ósken jeri, Ana-Watanı onıń dıqqat orayında turıptı. Sonlıqtan esseshiniń usı keltirgen epigrafı arqalı Surxandarya tuwralı, onıń tábiyatı haqqında jazıp atırǵanı anıq kórinedi. Esseni oqıp shıǵıp, bul epigrafta ashıq túrde filosofiyalıq pikir kórinbegeni menen onda sózler negizinde jasırınıp atırǵan filosofiyalıq mánini ushıratıq. «Dúnyanıń tórtinshi mámleketi» dep keltirilgen. Jaratılısta hámme nárese ólshemge tiykarlanǵan. Xalıqta ğáp bar; «Tórt tárepiń qubla» degen. Yamasa jer júziniń tórt tárepiniń bolıwı: arka, batıs, shıǵıs, qubla. Tábiyatta tórt máwsimniń bolıwı, yaki bolmasa álemde tórt okeanniń bolıwı, bulardıń bári sırlı qubılıslar. Sonlıqtan da biz tórtinshi mámleket dep biykarǵa almaǵanın ayrıqsha atap ótpekshimiz.

Belgili qırǵız jazıwshısı Sh.Aytmatov ta óziniń essesine epigraf qoyǵan:

«Podle Eyfelevoy bashni dumı brodyat vdaleke.

Jit - eto postoyanno reshat chem mı budem.

(Xose Ortega-i-Gasset)

S tem i vosxodit nashe solntse, s tem i zaxodit...»

¹ Халмурзаев Ш. Тоғларға қор тушди. Тошкент, «Ёш гвардия», 1987. 200-бет.

Xalqımız tariyxında eller arastındağı, ullı insanlar arastındağı haqıyqıy dostlıq, bir-birine sadıqlıq, «tamırınan qan bergen, kereginde jan bergen» insanıylıq pazıyletler tuwralı awızdan awızğa ótip kelgen ápsanalardan, jazba dereklerden, kórkem shıǵarmalardan oqıp, bilip kelgenbiz.

Jaslığı ekinshi jer júzilik urıs jıllarında ótken, sonshama qıyan-kesti dáwirde baslanđısh bilim alıp, sońğılıđında ilim hám bilimniń shıńlarına shıqqan akademikler Sabır Kamalov, Marat Nurmuxamedov, Ózbekistan Qaharmanları İbrayım Yusupov, Tólepbergen Qayıpbergenovlardıń izlerin basıp ósken áwlad bolıp, olardan elge, xalıqqa pıdayılıqtı, ayrılmaz dostlıqtı, ádep-ikramlılıqtıń úlgilerin kórip óskenbiz. Talantlı shayır hám ilimpaz, mámleketlik ğayratker Babash İsmaylov, mine, sol ulıǵlar qatarındağı insan edi.¹

Avtor meni shıǵarmanıń lirikalıq bayanlaw usılınan-aq kórinip turıptı: «Meniń Babashqa arnap jazǵan «Jigittiń sonıńday bir dostı bolsın» qosıǵında ayılǵanıńday, «Hárkim oratılıp bir qolań shashqa» (Xojalıq mashqala túskende basqa, hárkim shırmatılıp bir qolań shashqa, «Dospız» degen mártler keter tum-tusqa», degen qatarlardı názerde tutıp otır. Sh.U.), úy-xojalıq hám tabıs bóleklengenı bolmasa, ekewimiz ómirlik birgelikte jasadıq. Bizlerdiń bul birliğimizge jámiyetshilik súysinip qaraytuǵın edi...»

Esseist óziniń publicistikadađı sheberligin, óziniń esselerinde de qollanıp kelmekte. Esseist óziniń ishki sezimlerin de bayan etedi:

«İbrayım aǵanıń (men onı ele tiridey kóre beremen) «Jigittiń sonıńday bir dostı bolsın» qosıǵında: «Sen dep qalsın jurıt kórgende tóbesin» degen qatarı bar. Rasında da, bul eki dostı birazlar bir-birinen ayıra almaytuǵın, mereke-májilislerde İbrayımdı kóirse — Babashtı, Babashtı kóirse — İbrayımdı izleytuǵın edi. İbrayım Yusupov úylengen jılları, B.İsmaylovtıń kandidaturasın qaysı bir Keńeske deputatlıqqa usınıw boyınsha Nókistegi Pushkin atındağı mektepte ushırasıw bolıp atırsa, mektep direktorı Butenko degen hayal kisi: «Siz, biziń mektebimizde oqıǵan eń tártipli, eń gózzal Biybizada Jumanazarova degen oqıwshı qızımızdı Tashkent universitetindegi oqıwına jibermey, feodallıq etip otırsız. Siziń kandidaturańızğa

¹ «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası, 2016-jıl, 30 - iyun

qarsıman», dep turıp alǵan. Sonda Babash aǵa: «Ol meniń emes, İ.Yusupovtıń hayalı» dewdiń ornına: «Biybizada házir ózimizdiń pedinstitutta oqıp atır», dep qoya qoyǵan.»¹

Esse janrında sáwbetlesiw usılları qalıplesken. Bunı biz T.Qayıpbergenov dóretpelerinde de, O.Ábdiraxmanov shıǵarmalarında da ushıratamız. Publicist óz essesinde intervyuo janrınan da paydalanǵan:

«Men, Babash aǵa qaytı bolǵannan keyin, onı eslep, «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında «Jaqsılıq tuqımın sewip ketti» degen maqala járiyaladım. Maqalamdı İ.Yusupovtıń 1985-jılı Babash İsmailovtıń esteligine jazǵan «Dos qádiri» qosıǵınıń qatarları menen juwmaqlaǵan edim. Sol kúni keshte İbrayım aǵa maǵan qońıraw etip, tamaǵın qırıp shıǵatuǵın qiráátli ǵaz dawısı menen:

— Pay, seniń usınday jerlerińe turaman-dá, inim, - dedi. — Babashtıń kóz jumǵanın esitkenimde kózimnen jas shıǵarıwǵa da dińkem bolmadı. Tamaǵımnan suw ótpey qaldı. Sonday qayǵı dumanında júrip jazǵan qosıǵım edi.

Bul ájayıp insan tosattan marhum bolǵanda, «tuwǵanıńdı kórgenim joq, ólgenińde jılamayman» degendey, sol waqıttaǵı tazadan bolǵan basshılar, súwretsiz, «bir gruppá joldasları» atınan nekrologtı da gazetada zorǵa shıǵartqan edi. Al, sen bolsań, onı táwirlep eslepseń...

— Ólmesinen on altı jıl burın jazǵan qosıǵıńız benen kewilxanasın biraz toltırıp qoyǵan edińiz, endi ruwxın shad ettińiz,-dedim kewlin alǵan bolıp.

Esseniń juwmaǵıa da avtordın jeke pikirleri menen juwmaqlanadı. Bul da janrdıń ózgesheligin kórsetedi:

«Búgin sol qosıqtıń eń keyingi:

«Júk artılıp, kárwan júrip ketkende,

Ornıńa jas áwlad kelip jetkende,

«Sonday doslar bolıptı,-dep, — ótkende»

¹ «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası, 2016-jıl, 30 - iyun

İyni kelgen jerde ayılıp júrsin»-degen qatarların eslep, «ullı shayırlar keleshektegisin de boljap ketedi. Mine, ótkendegi sonday doslar bolǵanın eslep otırǵanımız ǵoy», dep qoydım ózimshe.»¹

Belgili publicist, Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı, Qaraqalpaqstanǵa miyneti singen jurnalist, Sharap Usnatdinovtıń «Máripatqa bay, ádalatlı ustazım» (Belgili jurnalist Ajibay Murtazaevtıń 90 jılıǵına) atlı essesi bar. Onda avtor minaday dep baslaydı: «Búgin, ol aramızda bolǵanda, meni shákirt retinde qabıl etip, men de oǵan qattı quwanǵan bolar edim. Kóziniń tirisinde bul haqqında sóylespek túwe, oylap ta kórgen joqpan. Nókiske kelip, jaslar gazetasında ádebiy xızmetker bolıp islep atırǵanıma jańa bir yarım jılǵa tolǵan waqları, sol dáwirdegi ataqlı shayırlardıń biri Xojabek Seytov meni telefon arqalı shaqırdı. Ol kisiniń uzaq jıllar radiokomitet, sońınan jazıwshılar awqamınıń baslıǵı bolǵanın bilgenligimnen, házir de úlken lawazımda isleytuǵın shıǵar dep oylaytuǵın edim.»

Esse avtorı óziniń ómir pırshelerin qaharman menen baylanıstıradı. Janrdıń basil maqseti de adamlarǵa ómir sabaqların úyretiw, jiberilgen kemshiliklerden juwmaq shıǵarıw bolıp tabıladı.

«Sovet Qaraqalpaqstanı» gazetasınıń mádeniyat hám ádebiyat bólimi baslıǵı ekenin sol kúni bildim. Ol meni bas redaktor Ájibay Murtazaevqa alıp kirdi. Jotası júdá iri, suǵı basım, kúlmekshi bolıp turǵanǵa usaǵanı bolmasa, qoy kózleri qáhárli, asıqpay-saspay, hár bir sózin sádde-sádde etip sóyleytuǵın adam eken.

— Seniń jaslar gazetasındaǵı maqalalarıńdı baqlap júrmen. Partiyada joq ekenseń, Tashkent universitetindegi oqıwıńdı da ele pitkermepseń. Soǵan qaramastan, partiyalıq gazetaǵa jumısqa almaqshımız. Mina Xojabek aǵanıń qarawında kishi ádebiy xızmetker bolasań. Sózleri de jotasınday saldamlı mına adamnıń aldında qarsılıq bildirmek túwe, til qatıw múmkin emestey kórinde, maǵan...»

Avtor meni essede anıq kórinedi: «Bul, 1966-jıldıń besinshi sentyabri edi. Sırtqa shıǵıwdan Azat yadıma tústi. «İlgıy ǵarrılardıń arasında ishim pisip ketti»

¹ «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası, 2016-jıl, 30 - iyun

dep, meniń menen birge islew ushın usı gazetadan bizlerge ótken edi. «Endi onı qalay taslap ketemens».

Esse janrında avtor qaharmannıń kelbetin ahip beredi. Bul jaǵınan ol ocherk elementlerin de shıǵarmaǵa sıńdirgen degen oydamız, máselen:

«Ájibay aǵa Murtazaevtıń hesh kimgе usamaytuǵın belgileriniń biri — bárhama, turaqlı túrde kók sıya tarttırılǵan avtoruchka menen jazatuǵın edi. Ol zamanda gazetanıń hár sanı redaksiyalıq bas maqala menen shıǵadı. Siyasiy-publitsistik ruwxta jazılıp, shártli túrde birinshi bettiń dáslepki eki baǵanasın iyeleytuǵın bunday maqalanı redkollegiya aǵzaları gezeklesip jazadı, arqayınları sol kúni azanda, mashinistkaniń qasında otırıp, yadтан aytıp jazdıradı. Onı adamlar oqıy bermeytuǵının bilgenlikten, siyasiy qáte ketpese boldı. Bir-birine baylanıssız abzatslardan turatuǵın edi. Biraq, Ájibay Murtazaevtıń bunday «operativlik» penen islegenin kórgen emespiz. Ol, kók sıya menen aq qaǵazdıń bergi basınan arǵı basına deyin bir santimetr de ashıq qaldırmaı, tıǵılistırıp, sádde-sádde etip jazıp keledi. Qaǵazdıń eki sheti hám eń tómeninde bir sóz sıyǵanday da orın qaldırmaıtuǵın «sıqmar» edi.»

Maǵan avtordıń jeke pikirleri unadı. Sebebi, bul jas kurnalistlerge degen ómir sabaǵı, ómir tájiriybesi. Montennin «Tájiriybeleri»niń máqseti de usınday emes pe? Mısalı; «Redakciyadaǵı sawatlı, isenimli jaslar kúni-túni náwbetshilikte qalamız. Kelinsheklerimiz túnlerde izimizden awqat ákeletuǵın waqıtlar boladı. Hár polosanıń arasında stolǵa basımızdı qoyıp uyıqlap alamız, oyatqan waqıtta aynaǵa qarap, sırtaǵı ımırt azanǵı ma, ya gewgimdegi me, ayıra almaytuǵın edik.!ne, usındayda Ájibay aǵa júdá ádalatlıq penen bizlerdi gezeklestiretuǵın, bayaǵı jası úlken «ǵarrılardı» bizlerge xızmet ettirip, jaǵday tuwǵızatuǵın edi. Sózdi tikkeley, qaytpay aytatuǵın adam. Geypara jıynalıslarda: — Redaksiyanı usı tórt-bes bala uslap turıptı, usılar bolmaǵanda gazeta waqtında shıqpay qalar edi. Sizler, tolıq aylıq alıp, bala-shaǵa baǵıp otırǵanıńız ushın usılarǵa júginiwińiz kerek,-dep jiberetuǵın edi.

Biziń pikirimizshe, avtordıń jurnalitlik tájiriybesi mına qatarlarda kórinedi:

«Men jurnalistika tarawında úzliksiz islegen otız jılım ishinde gazetalar hám teleradiokomite tórt basshı menen islestim. Keyin ózim de dáslep jaslar gazetasınıń, soń házirgi «Erkin Qaraqalpaqstan»nıń eki mártebe bas redaktori bolıp islew nesip etkende de, Ájibay aǵa Murtazaev bárimizdiń ishimizdegi eń hár tárepleme sawatlı, jurnalistikanıń siyasiy ómirdegi tutqan ornın tereń túsinetuǵın, shıǵarmalardıń kórkemlik qunın durıs bahalaytuǵın, gazeta materialların kózi tesilgenshe oqıp, óz qolınan ótkeretuǵın, janı pák hám ádalatlı insan edi. Ol óziniń júris-turısı, kiyiniwi, tuwrı sózligi, júrekliligi hám kátqudalıǵı menen húrmet arttırǵan adam boldı.»

Esse shıǵarmanıń juwmaǵına itibar qaratsaq: Shımbayda tuwılıp ósken, 1948-jılı ózi pitkerip shıqqan Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutınıń studenti bolǵan jıllarınıń ózinde institut direktori Jumek Orınbaev, oqıtqan muǵallimleri Nájim Dáwqaraev, Qállı Ayımbetovlar menen qatar zamanlas, oy-pikirles bolǵan, sońǵılıǵında respublikalıq dárejede olar menen birge xalqına jan-táni menen xızmet etken perzenti edi. 1970-jıldıń basında lawazımınan bosap, ózi kóp jıllar dawamında islegen «Qaraqalpaqstan» baspasına jumısqa barıp, 1978-jılı 27-noyabrde biy mezgil dúnyadan ótkenge deyin, sol jerde isledi. Júdá bilimli, ádalatlı ustazımız edi...»¹

Sh.Usnatdinovtıń sońǵı esselerinde memuar janrına tán belgiler kóbirek ushıraspaqta. Sebebi, ótmishti eslew, ótken kúnlerdi yadqa alıw arqalı adamlarǵa turmıs tájiriybesin beriw múmkin.

Qaraqalpaqstan baspasózinde esse janrın rawajlandırıwda Sh.Usnatdinov eki usılda esselerin járiyalap kelmekte. Birinshisi, kúndelikli baspasózde, esselerin berip keledi. Ekinshisi, óz aldına kitap etip shıǵarıp kiyatır.

Eń baslısı, Sharap Usnatdinov esse janrın óziniń 60 jastan ótkennen keyin jaza baslaǵanın atap ótiwimiz kerek.

Sh.Usnatdinov esselerinde jaqın ótmish bayan etiledi, hátte ayırım waqıyalar 20-30 jil burın bolǵanın da kórsetiwimiz kerek. Máselen, T.Qayıpbergenov ta, folklor, ańız-ápsana, yaki o dúniyadaǵı atası menen sáwbetlesiw júzege kelgen.

¹ «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasi, 2016 jil, 23-may

Biraq, Usnatdinov jaqin jillar ishinde dúnuyadan ótken adamlar menen sáwbetlesiwı arqalı ayırıqshalanadı.

II.2. Qaraqalpaq baspasózinde esse janrınıń rawajlanıwı

Qaraqalpaqstan baspasózinde esse janrın baslap bergen T. Qayıpbergenov bolsa, onnan soń O. Ábdıraxmanov, Sh.Usnatdinovlar ayrıqsha kózge tústi. Bunnan soń esse janrın 2000-jıllardan sońǵı dáwirdegi gazeta sanlarında rawajlandırıp, óziniń dóretiwshiligine kirgizip kiyatırǵan publitsist Atajan Xalmuratov. Onıń qálemine tiyisli bir neshe esse shıǵarmalardı oqıwǵa boladı. Solardıń biri sıpatında «Jaqsınıń shárapatı menen» essetin atap ótiw kerek. Bunda A.Xalmuratov redakciyada ózi menen birge islesken ustazı - Áshirbek Qosbergenov tuwralı jazǵan:

«Joraları házillesip onı «Áshir qara» degeni menen keynine ergen biz «shójeleri» onı mudamı húrmetlep, atqa minse zánǵisin basıp, mereke meyliste tórimizge shıǵarıp, kórpesheniń qalın jerine otırǵızar edik. Bul ziyetimizge ol haqıyqatında da miyasar insan bolıp ótti.»

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında járiyalanǵan A.Xalmuratovtıń «Ótegen baslıq «qorjın»ın joyıtqan ba?»¹ atlı esseinde avtor tariyxıy faktlerge toqtaladı. Onda mınaday qızıqlı qatarlardı ushıratıwǵa boladı: «Ol jıyınanq tamam bolǵan son Máskewdi araladı, awılǵa qaytarda mına eki nársesige ayrıqsha quwandı: birinshisi - kórgizbeden alǵan medal, ekinshisi-koverkot kostyum-shalbar. Medaldı kostyumınıń ónirine jarqıratıp taǵıp alıp, jurta aynanıń aldın bermey uzaq tamashaladı. Keyin urıs baslandı. El bosap qaldı, kempir-ǵarrı, qatın-qalash, jas balalar menen kolxoz júgin órge súwreymen dep eki iyıǵı jawır boldı.

Aradan uzaq jıllar ótip, basqarmalıqtı shákirti Bayqazaqqa tapsırıp, ol onsha mandıtpaǵannan keyin Ádilbay Razovqa biylik ótken payıtları óziniń belsindilik jılların ráhátlenip eske alar edi. «Zayırdan tartıp, Dáwqara aralığında kóship-qonıp júrgen dara xojalıqlardı jıynap, «Quralpa» atlı el dúzipti. Dúzgende de

¹ «Erkin Қарақалпақстан» газетасы, 2008-жыл, 28-октябрь.

poselkalasqan el etipti. Klub, keńse, mektep, medpunkt salıptı, baǵ otırǵızıptı. Suw máselesin sheshipti. Kolxozdıń qaltasına hesh qashan suqlanıp qaramaptı. Húkimetten aylıq ta dáme etpey, miynet kúnge tiyisli azǵana aylıqqa qánaát etip, kóp penen kórgen ullı toy dep júre bergen eken.»

Ótegen baslıqtıń burın sóz etilmey, xalıqqa sırlı bolıp kelgen tariyxıy waqıyasın essede oqıp, esse janrınıń Erkin ekenligin, onıń keń múmkinshiliklerin kórdik. Sebebi, esse janrı feleton, ocherk janrlarınan júdá jas bolıwına qaramastan, jazıwshıǵa hádden tısqarı keń erkinler beretuǵın janr. Avtor óz essesinde turmıs faktlerin haqıqqıy ómir shınlıqları menen erkin tárizde baylanıstırıp súwretleydi: «Ótegen qorjın Palwanov qorjının-joyıtpasın, el aldındaǵı abırayın, mártebesin joyıtpastan 1976-jılı 94 jasında mángilikke sapar shegipti. 90 úyli poselka «Ótegen qorjınıń awılı» dep ataladı. Bir qızıǵı- jayları úsh reet buzılıp salınsa da Ótekeń sızǵan úsh kóshe sol turısında saqlanıp qalǵan. Awıllasları ádiwli aqsaqalınıń izi qalǵan sol kóshelerdi ózgeriwdi kózleri qıymaǵan bolıwı múmkin. Mángilik degen usı shıǵar?!»

Avtor hár bir essenin tartımlı etip juwmaqlawǵa háreket etedi.

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında járiyalanǵan «Kewilde qalǵan adamlar»¹ atlı essesinde publitsist Atajan Xalmuratov kásiplesi Kewnimjay Qálmenov haqqında jazadı. «Párwazdıń tınıwı» (Dáli Nazbergenovtıń ómirinen párshele) atlı essesinde A.Xalmuratov burınǵı esseistlerge tán epigraf keltiriwden baslaydı. Esse janrınıń elementlerin meńgergen A.Xalmuratov gazeta talapları negizinde pikirleydi: «Birewlerge qúdiretli kúshli Qudayım bir tutam ómir beredi. Biraq, usı qısqa pırsattıń ózinde-aq ol kóp jaqsı nárselerdi islewge úlgeredi, sóytip áwladlar yadında óziniń jarqın kelbetin mángi mórlep ketedi.

¹ «Erкин Қарақалпақстан» газетасы, 2004-жыл 12-март.

Esseniń qaharmanı usınday insan bolǵan. Sonıń ushın da mine, ótken jıldıń ayaǵında respublikamız jámiyetshiligi onıń 90 jıllıǵın keń túrde belgiledi.

Gápti búytip baslawımnıń mánsi bunnan 62 jılday burınıraқта Sum ájel tırnaǵına ilingende ol barı-joǵı 29 jasta edi.» dep baslanatugın esse úzindiler dizbeginen ibarat.

Házirgi zaman jáhán bapasózinde auditoriyanı zeriktirmew ushın bolsa kerek, materiallardı mayda-mayda bólimlerge ajratıp jetkeriw dástúrge aylanıp atır. Bunı belgili amerikalı esselit jazıwshı Toronıń «Toǵaydaǵı ómir» essesinde ushırasadı. Tap usınday bólimlerge bóliwdi Atajan Xalmuratov ta meńgerip alǵan.

«Men onı kórmegenmen. Tek men emes, onıń dóretiwshilik jolın izertlew obekti etken kórnekli alımlardıń ózleri de kórmegen. Solay da bolsa da dástúrge aylanǵan yubileylik merelerinde maqala jazıw zárúrligi sebepli qataǵan jıllar jábirinen úzik-julıq bolǵan arxivimizden, geypara nápek paydalanıwshılar respublikalıq kitapxanalarda ózine kerek (báلكim, ózine zıyanı tiyetuǵın maqalalar basılǵan) jerlerin almas penen qırıp alıp ketken eski gazeta tigindilerin tintiklewge, bolmasa onıń kózi tiri zángilesleriniń gúrrińlerine qulaq túriwge májbúrmiz.»

Publicist shıǵarmasın ózgeshe usılda jazıwǵa háreket etken. «Ómir izlenisten ibarat. Úlken shayırdıń jurt japa-tarmaqay belgilep atırǵan merekesi húrmetine biziń gazetaımızdıń da úles qosıwı ushın, burınǵı jazılǵanlardan ózgeshelew forma izlep, usı esseni jazıwǵa táwekel etildi.» Bunnan kelip shıǵatuǵın juwmaq: esse janr emes al forma emes pe eken?

Hár bir bólim basındaǵı «Men onı kórmegenmen.» degen gáp auditoriyanı oqıwǵa iytermeleydi. Bul avtordıń usılı dep oylaymız.

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında esse jazıp kiyatırǵan avtorlardıń jáne biri Orazbay Sátbaev. Onıń «Besikshi» essesi «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında

shıqtı. Essede: «Mine, usı ańız arqalı-aq besiktiń tegin emes qásiyetli múlk ekenin ańlaw qıyın emes. Sonday-aq, besiktiń hesh qashan sawdalasılmaytuǵınlıǵın, soqqan ustasın qayıl qılmay, onıń payan bermeytuǵının da inabatqa alatuǵın bolsaq, bul múlktiń muqaddesligi taǵı da ráwshanlasadı. Sol ushın da jańa satıp alınǵan besikke qutlı bolsın aytıwshılar aldı menen «Qayırlı besik bolsın» dep tilek bildiredi»¹ - dep jazadı.

O.Sátbaevtiń «Dawıl ele uyıtkıp tur...»² atamasındaǵı essesi biraz sátlı shıqqan.

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında esse janrında sırtqı avtorlar da qálem terbetip keledi. Belgili jazıwshı Gúlaysha Esemuratovanıń «Qaraqalpaq ádebiyatınıń súdini edi»³ atlı essesi gazetaniń úsh sanında qatara basıldı. Bunda ol essesin Ózbekstan Qaharmanı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayıırı İbrayım Yusupovtiń esteligine arnayıtuǵının jazadı. Bul qaharman haqqında Sh.Usnatdinov «Shayırdıń jaslıǵı» degen hújjetli povest jazdı.⁴ Bizdi oylandırǵanı jazıwshı essege ótken, al publicist kórkem dóretywshilite qálem sınǵanı boldı.

Biz esse janrında avtordıń meni boladı dep aytıp otken edik. Mine, usı avtor meni birinshi bólim esaplangan usı kirispede-aq kórinde. Gúlaysha Esemuratovanıń essesin oqıp, publitsist A.Xalmuratov essesi menen salıstırdıq. Máselen, «Párwazdıń tınıwı» essesi menen. Bunda qanday da bir usaslıq bar. Esselerdiń qurılısında jaqınlıq bar. Mısal ushın, kóp noqatlar qoyıw, yaki juldızshalar arqalı bólimlerge ajratıwdı sezindik.

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında esse janrı jańa formalar menen bayıtılmaqta. Esse janrında 50-60 jaslar átirapındaǵı jurnalistler qálem terbetip atır.

¹ «Erkin Qaraqalpaqstan» газетасы 1996-жыл 23-ноябрь

² «Erkin Qaraqalпақстан» газетасы 2003-жыл 25-ноябрь.

³ «Erkin Qaraqalпақстан» газетасы, 2009-жыл, 4-апрель.

⁴ Usnatdinov Sh. Shayırdıń jaslıǵı. Nókis, Bilim, 2013. B.271.

Demek, esse Monten atap ótkenindey, bul tájiriybe. Tájiriybe bolsa jıllar nátiyjesinde qálıpleseıi.

...Esse - ádebiy janr, biraq onı ádebiyattıń predmeti etiw shárt emes, biraq onda sóz óneriniń barlıq resursları: metaforalar, kalamburlar, ritm hám ritorikaniń basqa usılları qollanıladı. Stil - onıń tiykarın qurawshı element bolıp, onda avtordıń ózligi jáne temperamenti beriledi.»¹

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında tek te jurnalistler yaki gazetada jumıs isleytugin xabarshılar emes, al sonıń menen birge, basqa sırtqı avtorlar da esse janrında ózlerin sinap kórip atr. Buǵan ayqın mısıl etip, «Júzi kúlip turatuǵın insan»² atamasındaǵı essetin kórsetiwge boladı. Bul essenıń avtorı Tólewmuhammed Orashbaev bolıp tabıladı. Gazetada onıń kim bolıp, yaki qanday qánigelikte jumıs isleytuǵını kórsetilmegen. Onda avtor óziniń ómir tájiriybesi tiykarında dóretiwshilik xızmettegi umılmas máwritlerdi eske túsiredi. Máselen, belgili balalar shayırı Xalmurat Saparovtıń jumıs islew usılların ortaqlasadı. Essede jurnalist Elewsinovtıń Xalmurat Saparov penen qalay ushırasqanların jáne de onıń menen gazetada jumıs islegenlerin suwretleydi. Biziń pikirimizshe, bul esse bolajaq jurnalistler ushın júdá paydalı. Óytkeni, esse arqalı avtor tek te jurnalistlerdiń ómiri emes, al jurnalistika haqqında da pikir júrgizedi. Bir tárepten qaraǵanda, avtordıń bul shıǵarması memuar janrına jaqın keledi. Sebebi, bunda eske alıw máwritleri kenirek berilgen. Biraq, avtordıń jeke oyları, burın ayılmaǵan waqıyalar essege jaqınlastırıp turıptı. Sonıń ushın da biz shıǵarmanı esse janrına jatqarıwǵa háreketlendik.

Rus ádebiyatshısı A.Bocharovtıń pikirinshe: «Esse. Bul maqalanıń túri bolıp, ózliktiń ayrıqsha kórinıwi menen, lirikalıq baslanıwlar menen, belgili stillik

¹ Интернет. Рамблер излеў машинасы. Эссе.

² «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası 2010-jyıl 12-ıyul.

kórkemlik penen ayırıqshalanadı; onıń avtorları sınshılar emes, al jiyi-jiyi kórkem óner sheberleri bolıp tabıladı, olardıń subektlik kóz-qarasları, juwmaqlarınıń ilimiy tiykarlanǵanlıǵınan ústem boladı. «Pravda» gazetasındaǵı R. Gamzatovtıń «Taǵı da jollar» shıǵarması esse dep ataldı.¹

Esse janrın rawajlandırıwǵa óz úlesin qosıp kiyatırǵan avtorlardıń biri – Tamara Masharipova bolıp tabıladı. Óniń «Kempir oqıwshım», «Quden», «Barmısáń bul jerdiń júzinde?!...», «Ol meni ustazım edi», «Bayawboslıq»² dóretpeleri gazeta betlerinde járiyalandı. «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında járiyalanǵan «Barmısáń bul jerdiń júzinde?!... yamasa akademikke atastırılǵan qız»³ essesiniń avtorı da Tamara Masharipova bolıp tabıladı. Onıń qánigeligi jurnalist bolǵanı menen házirgi waqıtta pedagoglıq jumıs penen shuǵıllanıp kelmekte. Sonlıqtan da biz onı sırtqı avtorlar qatarına kirgizdik. Biraq, ta onıń jazǵan esse gazetada islewshi jurnalistlerden alıǵıraq túsken. Biz qızıqsınıp kórgenimizde Tamara Masharipova óz waqtında «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında xabarshı bolıp ta jumıs islegen. Bir qatar publitsistikalıq materiallar jazǵan. Bul rette ol esse janrında ózin sınap kórgen.

Avtor essesinde júdá tartımlı tilde sóyleydi. Biraq, geypara orınlarda til baylıǵın sonday kúsheytedi, hátteki gúrriń janrına tán súwretlew usılların kóriwge boladı. Ziywar apanıń taza muhabbatı, avtor tárepinen sheber ashıp berilgen. Hátteki eki jastıń muhabbat sezimlerin tariyxıy qaxarmanlar menen salıstıradı.

Esse janrı tek te «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında emes, al sonıń menen birge basqa da respublikalıq gazetalarda járiyalanıp kiyatr. Máselen, eń sońǵı

¹ Бочаров А.Г. Вопросы литературы и искусства в газете . М., 1979, 31-бет.

² Машарипова Т. Өзимди излеймен. Т. 2011, 6-бет

³ «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası 2010-jyıl 10-iyun.

shıqqan «Qaraqalpaqstan jasları» gazetasındaǵı esselerdiń biri Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı Orazbay Ábdiraxmanovtıń «Suw jániwar» dep ataladı. Bunda avtor suw máselesin kóterip shıqqan.

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasındaǵı esselerdi sırtqı hám ishki avtorlar yamasa gazeta xızmetkerleri jazbaqta.

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında esse janrı menen birge esse-pikirlerge iye publitsistikalıq materiallar da turaqlı berilip kelinbekte. Olardı kóbinse alımlar ózleriniń ilimiy –publitsistikalıq miynetlerinde paydalanadı. Mısal ushın, sınıshı-ádebiyatshı J.Esenovtıń «Tuńǵısh akademikti eslep...» atamasındaǵı estelik-essesi mınaday epigraf penen baslanadı:

Avtor belgili shayır İ.Yusupovtıń mına qosıq qatarların alǵan;

«Durılıqtı burmalap, pańsıp, nazlanıp,

Aqbaytallıq etip jaǵımpazlanıp,

Sóylep turǵanlardı kórsem qıylanıp,

Mudam sen túserseń yadıma meniń.

...Dúnyaǵa kóp kelmes gózzal insanlar,

Ájel naymı tol hám jaqsını tańlar,

Diydarıń mór basqan yadıma meniń.

İ. Yusupov»¹

Sınıshı J.Esenov esse pikirlerge tolı materiallardı kóbirek jazıp kiyatırǵan avtorlardıń biri. Onıń «Professor ustaz, abıroylı azamat» estelik-essesi onıń ilimiy pikirlerine mısal bola aladı. Estelik-essede avtor óz ustazı professor filologiya ilimleriniń doktorı, xalqımızdıń súyikli alımı marhum S.Axmetovtı esleydi. Ótken kúnlerine názer taslaw menen birge, búgin, otmish, keleshekti baylanıstıradı. Avtordıń ilimiy qaraqalpaq xalqınıń tuńǵısh akademigi M.K.Nurmuxamedov

¹ «Erkin Қарақалпақстан» газетасы 1999-жыл 25-сентябрь.

tuwralı «Tuńǵısh akademikti eslep...» atlı estelik-essesi de bar. Dóretpede M.Nurmuxamedov penen qalay tanısqańı, onnan ustazlıq keńesler alǵanı sóz etilgen. Essenıń tabısı qaharman súwreti dóretpenıń ulıwma mazmunına say túsken.

Avtordıń eń baslı aytajaq oyı «Dúnyaǵa kóp kelmes gózzal insanlar» dep, qaharmanınıń qaytalanbas talant ekenin, onıńday insanlardıń dúnyaǵa júdá az kelerin bildirmekshi bolǵan. Bir qaraǵanda bul aforizmlik qatar xalıq ilindegi maqalǵa da uqsap ketedi.

A.Xalmuratovtıń aldınǵı bapta sap esse janındaǵı shıǵarmaların analizlegen edik. Endi onıń esse-pikirlerge iye materialların talqılaymız. «Qıldan jıńıshke, qılıshın ótkir qural»¹ atamasındaǵı maqalasında bılay dep jazadı: «Sózdiń kúshi. Sózdiń káramatı. Sózdiń alıp keletuǵın apatshılıǵı.... Bular haqqında kóp nárese aytıwımız múmkin. Ásirese, xatqa túsken, efirge tarqatılǵan janlı súwretler menen berilgen jurnalisttiń sózi haqqında».

Esse-pikirlerdi sáwbet yaki intervyu janlarındaǵı materiallarda gezlestiriwge boladı. Bunı publitsist A.Xalmuratovtıń jurnalist X.Dáwletnazarov penen bolǵanı sáwbetinen de kórdik. Sáwbet qaharmanı - A.Xalmuratov. Sábetti oqıp, xalıq jazıwshısı, publitsist T.Qayıpbergenovtıń esse jazıwdaǵı usılın kóriwge boladı. Ol «Qaraqalpaqnama» hám «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» esselerinde intervyu janrıńıń imkaniyatlarınan paydalanǵan edi.

Avtor óziniń ótkir sın pikirlerin mınaday jetkeriwge umılǵan:

- Jurnalistikanıń janrları kórinbey atır. Ásirese, ocherk penen feleton. Házir biziń jurnalistikamızǵa Tajiaxmet Seytmamutov, Xalmurat Saparov, Keńesbay Smamutov onnan beri kele Abdulla Hábiypovtay feletonistler júdá kerek. Eger

¹ «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 1997-жыл, 26-июнь.

nahaq aytqan bolsam, qarañlar Ómirbay Ótewliev penen Tánirbergen Xudaybergenovtın ara-tura jazğan ocherkleri bolmağanda bul da umıtılğan janrğa aylanar edi. Olarğa raxmet. Búgingi jurnalistikanıń Óserbay Xojaniyazov, Abat Aliev, Saparbay Saliev, Sharap Usnatdinov, Qaybulla Erniyazov, Orazbay Abdiraxmanovları qayda ózi? Ózim prozadan, «Jetkinshek»ten bet asharın aytqan Orazbay Sátbaev poeziyağa ótip ketti. Jazsa, áp-áneley jaza qoyadı. Biraq, maqalanıń ózin júdá kem jazadı. Omirbay Esbergenov, Joldas Nawrızbayev, Arıwxan Turekeeva, Qonısbay Reymov, Gulnara Nurlepesova, Dawıt Ábibullaevlardıń ashılısatuğın waqtı boldı. Al endi jaña jumıs baslap atırğan Sağındıq Jániev degen balada azı-kem ushqın bar. Úrlep, alıstırıp jiberiwimiz kerek.»

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında esse janrında sırtqı avtorlar da qálem terbetip keledi. Belgili jazıwshı Gúlaysha Esemuratovanıń «Qaraqalpaq ádebiyatınıń súdini edi»¹ atlı essesi usı gazetada járiyalandı. Essede avtor Ózbekstan Qaharmanı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırı İbrayım Yusupovtın esteligine usı essetin arnayıtuğının bayanlaydı.

V.S.Biblerdiń keltirgenindey, ol tórt toparğa bólinedi:

- 1.antikalıq (adam balası sanasındağı ózgerisler)
- 2.orta ásir (oy-pikirdegi aralasıwshılıq)
- 3.jaña dáwir (bilimli)
- 4.XX ásir (esse túrinde oylaw).²

Esse pikirler jurnalisttın intervyu janrında jazılğan «Jasaw baxıtı» hám ózi intervyu qaharmanı bolğan «Qarızlarım kóp dúnya»³ (Avtorı Ózbekstan Respublikasına miyneti siñgen jurnalist X.Dáwletnazarov) atamasındağı

¹ «Erkin Qaraqalpaqstan» газетасы, 2009-жыл, 4-апрель.

² Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры: два философского введения в двадцать первый век. – М.; Политиздат, 1990. – 4 бет.

³ «Erkin Qaraqalpaqstan» газетасы, 1998, 30-январь

dóretpelerinde kóplep gezlesedi. «Jasaw baxıtı» intervyuinde avtor dóretpesin birden sorawlar menen baslamaydı. Dáslep qaharman haqqında azı-kem maǵlıwmatlar beredi. Bunnan soń onıń menen sáwbetlesiwge kirisedi.

Biziń pikirimizhse, esse – pikirler tek te esse shıǵarmalarda emes, al basqa publitsistikalıq shıǵarmalarda beriledi. Esse pikirler óziniń ótkirliǵı, burın ayılmaǵanlıǵı menen ajıraladı. Esse pikirlerdi «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında alımlar kóplep bildirmekte.

Qaraqalpaqstan baspasózinde esse rawajlanıwına «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında «Publicist minberi» rubrikası payda bolıwı da sebepshi boldı degen oydamız. Sol payıttaǵı gazeta redaktori Sharap Usnatdinov shólkemlestirdi hám publitsistikalıq dóretpeler jazıp auditoriyanı ózine qarattı. Máselen, publitsisttiń «Qaraqalpaqstan aymaǵında atom poligonı bar ma?»¹ – shıǵarmasında esse pikirler bar. Onıń «Erkin Qaraqalpaqstan»nıń búgingi hám keleshek oqıwshılarına!» «Minnetdarshılıq tuyǵıları», «Erkin Qaraqalpaqtıń redaktori», «Haq jol saǵan, áyyemgi taslar!», «Bargan jeri bayram», «Ámiwdárya aqpay qoymaydı», «İri shaqlı mal» qaydan shıqtı?» sıyaqlı publicistikalıq maqalalarında esse pikirler tolıq bayan etildi. Yamasa jurnalist Tamara Masharipovaniń «Dáwjúrek balalar – kewil sarayı názik hayallardan tuwıladı...» atamasındaǵı publitsistikasında da burın belgili bolsa da, ayılmay kelgen pikirler berilgen.²

Sonday-aq, publitsist O. Sátbaevtiń «Aq ólim»³ publicistikasında da esse pikirler kórinedi. Belgili jurnalist A.Xalmuratov «Házireti nan» publitsistikası menen xalıq dártin tógip salsa, publicist Á. Ótepbergenov «Til nızamın ne ushın

¹ «Erkin Qaraqalpaqstan» газетасы, 1991 жыл, 12-октябрь.

² «Erkin Qaraqalпақстан» газетасы, 1993 жыл, 10-июнь.

³ «Erkin Qaraqalпақстан» газетасы, 1992 жыл, 16-август.

qabıllap edik?»¹ atlı maqalasında ruwxıy turmısımızdağı mashqalanıń bet perdesin ashadı.

Publicist Táńirbergen Xudaybergenov «Jumıssızlıq baslandı...»² atlı publicistikasında sın xarakterde berilgen.

Jurnalist Esenbay Ermanov «Nızamınń ústinligi hám puqaralıq juwapkershilik»³ atlı publicistikasında jámiyetlik mashqalanı sın pikirleri menen bayıtqan.

Gazetadağı «Publicist minberi» rubrikası «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasındağı dáwir talabı tiykarında payda bolǵan jańa rubrika hám ol esse janrınıń keleshegin belgiledi. Avtorlar publicistikalarında zamannıń mashqalaları menen birge, xalqımız basındağı ǵalma-ǵallarǵa tolı máseleler óz sheshimin tabıw ushın publitsistler tilinen esse-pikirler berilgen. Publicistlerdiń obektke sın kóz-qarasta qatnas jasaǵanı janrdıń ózgesheligin keltirip shıǵaradı.

Jazıwshı Keńes Smamutovtıń «Yadıma tústi...» degen essesi «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında járiyalanǵan dıqqat tartarlıq esselerdiń biri. Essenıń baslanıwı da tartımlı shıqqan: «Qol menen salınǵan estelik waqıtsha. Aradan aylar, jıllar ótiwi menen jarqırıp turǵan sawlatı tábiyat qubılıslarınıń tásirinen gúńgirt tartıp gónere baslaydı, hátteki qulaydı. Al, sóz benen salınǵan estelik tozbaydı, waqıt tozańı oǵan tásir etpeydi. Góneriwdiń ornına áyyemgi skif qorǵanlarınan tabılǵan sap altınday jarqırıp tura beredi.

Men on segiz jasta edim, universitettiń jurnalistika fakultetiniń birinshi kursında oqıp júrmem. On segiz jasında sulıw qızǵa ashıq bolmaǵan, oǵan eljirep otırıp qosıq arnamaǵan adam bul dúnyada joq shıǵar! Onı on segiz jasqa shıǵıp kórgenlerdiń bári biledi.»

¹«Erkin Qaraqalpaqstan» газетасы, 1992 жыл, 10-январь.

²«Erkin Qaraqalпақстан» газетасы 1995, 26-июнь.

³«Erkin Qaraqalпақстан» газетасы, 1998, 4-февраль

Esse janrı talaplarına bola, bunda avtor ovrazı berilgen. Yaǵnıy «men» dep jazadı avtor. «Sońǵı kúnleri auditoriya sırtındaǵı aq qayınlardıń malınıp turǵan jasıl japıraqlarına, qar búrkegen shoqqıları qala ústine eńterilip, dónip turǵan Alatawǵa qarap qıyal súriwdi ádetke aylandırdım. Bul endi lektsiyanıń waqtındaǵı awhalım. Al, onnan keyin... Onnan keyin meni izlegenler kúnniń qálegen waqtında meditsinalıq instituttıń jataqxanasınıń dógereginen taba alatuǵın edi. Tanısbilislerdiń arasında «QazMıdıń shtattan tıs qarawılı» laqabım keship ketti. Biraq, qız kem ıqlas bolsa kúyip-janǵannıń dım paydası joq eken ǵoy...

Ári oylanıp, beri oylanıp, Júsip degen shayırdı esime túsire almay-aq qoydım. Lekin, «Qaraqalpaqtan» degen soń qalay ushırasıwǵa barmaspan? Meni indeetslerdiń turmısın táripleytuǵın kinofilmlerde kóp oynaytuǵın venger aktëri Goyko Mitichke keyip bergen uzın boylı, qara torı jigit qarsı aldı. Dóngelengen tuńǵıyıq kózlerinde basqa heshkimde ushıraspaytuǵın názik bir muń bar. «Shayırlardıń kózleri sonday bolatuǵın shıǵar?» dep oyladım men.

— Júsip aǵa, men sizge kelip edim,-dedim.

— Men Júsip emespen,-dedi ol. — Men İbrayım Yusupovpan...

Sol-aq eken, demde shúyirkelesip sóylesip, jarasıqlı til tabıstıq ta kettik.

İbrayım aǵanıń adam jatırqamaytuǵın kishi peyilligine, ómir boyı ózin-ózi tárbiyalawdan hasla jalıqpaytuǵın qamırdan qıl suwırǵanday qásiyetke iye hasıl minezine tásiyin qaldım. Sonlıqtan bolsa kerek, janımdı «kelige qamaǵanday» etip qattı qıynap júrgen sezimimdi tartınbastan aldına jayıp saldım. Ol tap bir mámleketlik áhmiyetke iye máseleni tıńlap otırǵanday sózlerime dıqqat penen qulaq qoydı. Gápimdi bólmedi. Eń sońında:

— Balıqtan ushınǵan óledi,-dedi. — Muhabbattan ushınǵan shayırdı boladı. Dárt kózge ursa jasındı sorgalatıp jılatadı, tilge ursa tındırmastan sóyletedi. Seniń dártniń tilińe urǵan eken. Sonlıqtan kúyip-janıp sóylep otırsań. Eger, dártniń ishińe túse qoyǵanda shayırdı bolar ediń. İshińe tolǵan dárt yoshlı qosıqqa aylanıp, sırtqa tıslap

shıǵar edi. Dúnyada qáterege qaramaytuǵın, táwellege turmaytuǵın eki nárese bar. Biri — ájel, biri — muhabbat. Bulardı alǵan betinen qaytarıwǵa heshqanday qúdirettiń kúshi jetpeydi. Sen juwapsız muhabbatqa jolıqqan ekenseń. Bul muhabbatlardıń ishindegi eń qıyameti. Bunı endigiden bılay heshkimniń basına salagórmesin. Shortandı suwǵa mantiqtırıw qanday múmkin bolmasa, juwapsız muhabbattıń júzin ózińe qarata burıw sonday múmkin emes. Sonlıqtan, seniń bul azaplı ráhátke tolı dártiń ishińe túskey, sóytip kórkem shıǵarmalarǵa aylanıp sırtqa tıslap shıqqay, sen jazıwshı bolǵaysań, inim...

Avtor óz esesinde basqa esseistler sıyaqlı, ótken kúnlerdi esleydi: «Sol jılları sırt elde islep shıǵarılǵan, biraq, biziń elde oǵada siyrek tabılatuǵın «Prizrak» («Eles») degen kishkene ayna bar edi. Kóbinese saqal, murt alıw ushın paydalanıladı. Lekin, aynanıń ápiwayı adam ańlay bermeytuǵın sırı bar. Artqı tárepindegi kishkene sádeptiń qaramınday noqatqa barmaǵıńdı tiygizseń dúnyadaǵı eń sawlatlı, sulıw imaratlar aynadan ap-anıq kórinip, jılıslap óte baslaydı. Olardıń arasında Berlinniń ataqlı Branderburg dárwazası da bar edi.»¹

Esse pikirlerge mısaldı «Qaraqalpaqstan jasları» gazetasınan da tawdıq. Arıwxan Túrekeevanıń «Nege sizdi umıtamız, apa?»² degen materialında da esse pikirler bar. Maqalada keltiriliwinshe, Minayxan Ótepbergenova 1920-jılı Qaraózek átirapında tuwılǵan. Shımbaydaǵı mektepte 7-klassqa shekem oqıǵan. 1940-jılı Xojabay aǵa menen turmıs qurǵan hám bir jıldan soń kúyewi urısqa ketken. 1945-jılı 8-mayda úsh jerinen jaralanıp urıstan qayıp kelip shańaraǵına quwısadı. Soń bes perzentli bolıp, bu'gingi ku'nde olardan 29 aqlıq, 67 shawlıq, 3 quwlıq ko'rgen. Al, Xojabay aǵa bolsa, 67 jasında du'nyadan ótken.

«Ámiwdáriya» jurnalında Munavvara Yusupovanıń «Múńli sazalar» degen essesi (2014, #1, 69-81 betler) essesiń ushıratıq. Onı shayra Patiyma Mirzabaeva ózbek tilinen awdarǵan.

¹ «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası, 23-may, 2016-jıl

² «Qaraqalpaqstan jasları» gazetası, 2018-jıl, 24-may.

«Qaraqalpaqstan jasları» gazetasında «Asan dilmash kim bolgan?» (12.10.2017) degen maqalada Dawlet Mametova esse pikirlerdi beredi.

Akademik Jumanazar Bazarbaevtin «Ádebiyat ta sharshay ma eken?» (30.03.2017) degen maqalasında da esse-pikirler bar.

Sunday-aq, «Ádalatlı, kóregen basshı, ullı tulga» (06.01.2018) degen eske túsiriwinde miynet nuraniyi Úbbiniyaz Áshirbekov Ózbekistan Respublikası Birinshi Prezidenti Islam Karimov haqqında jazadı.

Demek, esse-pikirler de esse janrındağı shıǵarmalar menen birge rawajlanıwın tappaqta.

JUWMAQ

Qaraqalpaqstan baspasózinde esse jańa janr esaplanadı. Onıń payda bóliwı hám qalıplesiwi Ózbekistan Respublikası gárezsizligi jıllarına tuwra keledi. Birinshi essenı Tólepbergen Qayıpbergenov jazǵan bolsa, son gárezsizlik jılları onıń ózi bir neshe esseler jazdı, baspasózde járiyaladı.

«O dúniyadaǵı atama xatlar» essesi xalıq aralıq sıylıqtıń laureate boldı. Sebebi, onda kóterilgen másele tek qaraqalpaq xalqı ushın ǵana emes, al pútkil adamzat ushın mashqala bolıp turıptı.

Jazıwshı-publicisttiń «Túrkiynama», «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» degen esselerin dóretti.

Esse janrın rawajlandırıwǵa úles qosqan Orazbay Ábdiraxmanovtıń «Aralım dártim, meniń» esse de kótergen mashqalası boyınsha UYNESKO nıń sıylıǵına iye boldı. Bunnan son da avtor «Aral shınarları», «Suw jániwar» degen esselerdi jazdı. Bular da avtor ekologiya temasın keń sáwlelendirgen.

Qaraqalpaqstan baspasózinde esse janrın rawajlandırǵan avtorlardıń biri Sharap Usnatdinov bolıp tabıladı.

Sh.Usnatdinovtıń «Azat Berdishev fenomenı» essesi obraz jasawda hám qaharmannıń portretin tolıq ashıp beriwde ayırıqsha orınǵa iye.

Sharap Usnatdinovtıń esse janrına misal bolatuǵın «Kórgenlerim hám kewildegilerim»¹ degen shıǵramalar toplamı da bar. Bunda «Yadnama», «Sáwbetlerde ómirim bayanı», «Recenziyalar», «Publicistika», «Kúndelikli ómir sabaqları» hám t,b, bólimleri bar. Bunnan kórinip turıptı, avtordıń shıǵramalarında ómir tájiriybesi ushırasadı (Mishel Montenniń «Tájiriybeler» shıǵarması menen únles keledi.)

Sharap Usnatdinovtıń «Haqıyqıy doslıq tımsalınıń qaharmanı» (Shayır, ilimpaz Babash Ismaylovtıń 90 jıllıǵına)² atamasındaǵı essesi efigraf penen baslanadı.

¹ Usnatdinov Sh. Kórgenlerim hám kewildegilerim. Nókis, Qaraqalpaqstan, 2009. B.263.

² «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasi, 2016-jıl, 30 iyun.

Belgili publicist, Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı, Qaraqalpaqstanǵa miyneti singen jurnalist, Sharap Usnatdinovtıń «Máripatqa bay, ádalatlı ustazım» (Belgili jurnalist Ajibay Murtazaevtıń 90 jıllıǵına) atlı essesi bar. Onda avtor mınaday dep baslaydı. Sh.Usnatdinovtıń sóńǵı esselerinde memuar janrına tán belgiler kóbirek ushıraspaqta. Sebebi, ótmishti eslew, ótken kúnlerdi yadqa alıw arqalı adamlarǵa turmıs tájiriybesin beriw múmkin.

Qaraqalpaqstan baspasózinde esse janrın rawajlandırıwda Sh. Usnatdinov eki usılda esselerin járiyalap kelmekte. Birinshisi, kúndelikli baspasózde, esselerin berip keledi. Ekinshisi, óz aldına kitap etip shıǵarıp kiyatır.

Eń baslısı, Sharap Usnatdinov esse janrıń óziniń 60 jastan ótkennen keyin jaza baslaǵanıń atap ótiwimiz kerek. Sh.Usnatdinov esselerinde jaqın ótmish bayan etiledi, hátte ayırım waqıyalar 20-30 jıl burın bolǵanın da kórsetiwimiz kerek. Máselen, T.Qayıpbergenov ta, folklor, ańız-ápsana, yaki o dúniyadaǵı atası menen sáwbetlesiw júzege kelgen. Biraq, Usnatdinov jaqın jıllar ishinde dúnuyadan ótken adamlar menen sáwbetlesiw arqalı ayırıqshalanadı.

Publicist Atajan Xalmuratovtıń qálemine tiyisli bir neshe esse shıǵarmalardı oqıwǵa boladı. Solardıń biri sıpatında «Jaqsınıń shárapatı menen» essetin atap ótiw kerek. Bunda A.Xalmuratov redakciyada ózi menen birge islesken ustazı - Áshirbek Qosbergenov tuwralı jazǵan. «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında járiyalanǵan A.Xalmuratovtıń «Ótegen baslıq «qorjın»ın joyıtqan ba?» atlı esseinde avtor tariyxıy faktlerge toqtaladı.

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında járiyalanǵan «Kewilde qalǵan adamlar» atlı esseinde publitsist Atajan Xalmuratov kásipleri Kewnimjay Qálmenov haqqında jazadı. «Párwazdıń tınıwı» (Dáli Nazbergenovtıń ómirinen pársheler) atlı esseinde A.Xalmuratov burınǵı esseistlerge tán epigraf keltiriwden baslaydı.

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında esse jazıp kiyatırǵan avtorlardıń jáne biri Orazbay Sátbaev. Onıń «Besikshi» essesi «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında

shıqtı. O.Sátbaevtıń «Dawıl ele uyıtkıp tur...» atamasındaǵı essesi biraz sátlı shıqqan. «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında esse janrında sırtqı avtorlar da qálem terbetip keledi. Belgili jazıwshı Gúlaysha Esemuratovanıń «Qaraqalpaq ádebiyatınıń súdini edi» atlı essesi gazetanıń úsh sanında qatara basıldı. Bunda ol essesin Ózbekstan Qaharmanı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayıırı İbrayım Yusupovtıń esteligine arnayıtuǵının jazadı. Bul qaharman haqqında Sh.Usnatdinov «Shayırdıń jaslıǵı» degen hújjetli povest jazdı. Bizdi oylandırǵanı jazıwshı essege ótken, al publicist kórkem dóretiwshilite qálem sınǵanı boldı.

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında esse janrı jańa formalar menen bayıtılmaqta. Esse janrında 50-60 jaslar átirapındaǵı jurnalistler qálem terbetip atır. Demek, esse Monten atap ótkenindey, bul tájiriybe. Tájiriybe bolsa jıllar nátiyjesinde qáliplese.

Esse janrın rawajlandırıwǵa óz úlesin qosıp kiyatırǵan avtorlardıń biri – Tamara Masharipova bolıp tabıladı. Óniń «Kempir oqıwshım», «Quden», «Barmısáń bul jerdiń júzinde?!...», «Ol meni ustazım edi», «Bayawboslıq» dóretpeleri gazeta betlerinde járiyalandı. «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında járiyalanǵan «Barmısáń bul jerdiń júzinde?!... yamasa akademikke atastırılǵan qız» essesiniń avtorı da Tamara Masharipova bolıp tabıladı.

Esse janrı tek te «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında emes, al sonıń menen birge basqa da respublikalıq gazetalarda járiyalanıp kiyatr. Máselen, eń sońǵı shıqqan «Qaraqalpaqstan jasları» gazetasındaǵı esselerdiń biri Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı Orazbay Ábdıraxmanovtıń «Suw jániwar» dep ataladı. Bunda avtor suw máselesin kóterip shıqqan.

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasındaǵı esselerdi sırtqı hám ishki avtorlar yamasa gazeta xızmetkerleri jazbaqta.

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında esse janrı menen birge esse-pikirlerge iye publitsistikalıq materiallar da turaqlı berilip kelinmekte. Olardı kóbinse alımlar ózleriniń ilimiy –publitsistikalıq miynetlerinde paydalanadı. Mısal ushın, sınıshı-ádebiyatshı J.Esenovtıń «Tuńǵısh akademikti eslep...» atamasındaǵı estelik-essesı usı talaplarǵa juwap beredi.

Avtordıń ilimiy qaraqalpaq xalqınıń tuńǵısh akademigi M.K.Nurmuxamedov tuwralı «Tuńǵısh akademikti eslep...» atlı estelik-essesı de bar. Dóretpede M.Nurmuxamedov penen qalay tanısqańı, onnan ustazlıq keńesler alǵanı sóz etilgen. Essenıń tabısı qaharman súwreti dóretpeniń ulıwma mazmunına say túsken. Qaraqalpaqstan baspasózinde esse rawajlanıwına «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında «Publicist minberi» rubrikası payda bolıwı da sebepshi boldı degen oydamız.

Esse pikirlerge mısaldı «Qaraqalpaqstan jasları» gazetasınan da tawdıq. Arıwxan Túrekeevanıń «Nege sizdi umıtamız, apa?» degen materialında da esse pikirler bar.

Paydalangan ádebiyatlar:

I. Basli ádebiyatlar

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, «Ўзбекистон», НМИУ, 2017. – 29 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 47 б.
3. Мирзиёев Ш.М. буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 485 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги №2909-сонли Қарори.

Teoriyalıq ádebiyatlar:

1. Bekbawliev D. Men redaksiyadan... Nókis, 1993.
2. Bekbawliev D. Mustaqillik yillaridagi Qoraqalpogiston matbuoti (1991-1996 yillar). Toshkent, 1997. Kandidatlıq diss. avtoreferatı. Toshkent, ToshGU, 1997
3. Bekbawliev D. Gazeta qalay shıgadı? Nókis, Bilim, 2012
4. Voroshilov V.V. Jurnalistika. Sankt-Peterburg. 2000.
5. Градюшко А.А. Основы Интернет-журналистики. – Минск: БГУ, 2012.
6. Засурский Я.Н. Испытание свободой. Российская журналистика в 1990-2004 г.г. МГУ, 2004.
7. Здоровега В.И. Слово тоже есть дело. Минск, Наука, 1986.

8. Журбина Е.И. Повесть с двумя сюжетами.-М.: «Сов. Писатель», 1979
9. Интернет-журналистика (Интернет радио ҳам телевидение). Илимий мақалалар топламы. Ташкент, 2005.
10. Интернет для журналиста. Москва, Медиа-Союз, 2001.
11. Калмыков А.А., Кохонова Л.А. Интернет-журналистика. Москва, Юнити, 2005.
12. Кастелы М. Галактика Интернет. Екатеринбург. У-Фактория, 2004.
13. Кихтан В.В. Информационные технологии в журналистике. – Ростов на /Д: Феникс. 2004.
14. Крупнов А.И. Интернет-справочная книга руководителя. Москва, Фиорд. Известия, 1998.
15. Qalekeev Q. Gárezsizlik dáwirinde qaraqalpaq baspasózinde tariyxiy shaxslar hám interpretaciya. Toshkent, 2008.
16. Qojiqbaeva Z. Janr. Baspasóz. Reklama. Nókis, Qaraqalpaqstan, 2012;
17. Qudaybergenov M. Reklamalı xızmet, Nókis, Bilim, 2012.
18. Muminov F. Jurnalistskoe rassledovanie. T., «Universitet», 2002.
19. Мўминов Ф.А. Журналистика ижтимоий – институт сифатида. Ташкент, ТашДУ, 1998.
20. Марахимов А., С Рахмонкулова К.С «Интернет ва ундан фойдаланиш асослари» ТошДТУ, Т.: 2001
21. Mc Luhan G.M. Understanding Media, New York, 1984.
22. Монайло А., Петренко А., Фролов Д. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны. – М.: Горячая линия-телеком, 2003. – Б. 67-69.
23. Рашидова Д.К. Информационные технологии и интерактивное Интернет Журналистика. Ташкент. ТашГУ. 2003
24. Рашидова Д.К. Интернет в Узбекистане: возможности и проблемы. Ташкент, Заркалам. 2003
25. Рашидова Д. Муратова Н. Интернет журналистика.-Т.: 2007
26. Тертычный А.А. Жанры периодической печати. – М.: Аспект Пресс. 2002.

27. Slovník novináře: termíny, mas-média, postavy / za red. Yu. Bidzili. Ujgorod: VAT Vidavnistvo Zakarpattya, 2007. – 220 s.
28. Chumikov A. N. Svyazi s wobchestvennostyu. Uchebnoe posobie. – Moskva, «Delo», 2011, s. 55.
29. Эшбеков Т. Ахборот хуружи: талабаларнинг теран фикрларида унга қарши иммунитет қай даражада акс этмоқда?. // Фидокор, 2008 йил 6 март.
30. Эшбеков Т. Мафкура майдонида ахборот-психологик хавфсизлик. Ўқув қўлланма-Т, ЎзМУ 2011 йил.